

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ŞƏFƏQ ƏNVƏR QIZI ƏLİBƏYLİ

**FÜZULİNİN FARSCA DİVANININ
LİNQVO-POETİK TƏHLİLİ**

10.02.08. – İran dilləri

Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2009

Dissertasiya AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun İran filologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər:

Təhminə Rüstəmova
filologiya elmləri doktoru, professor

Teymur Kərimli
AMEA-nın müxbir üzvü

Mənuçehr Pənahı
filologiya elmləri doktoru, professor

Aparıcı müəssisə: **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutunun Farsdilli əlyazmalar şöbəsi**

Müdafiə _____ 2009-cu il saat _____ AMEA Nəsimi
adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və
filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim
olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının
(D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

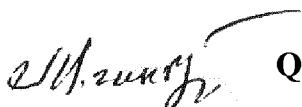
Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2009-cu il tarixində göndərilmişdir.

D.01.141 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya

elmləri doktoru, professor:

Q.I.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Füzuli Şərq poeziyasında poetik dilin ustasıdır. Şairin türkcəsinin əzəməti, ərəbcəsinin məntiqi, farsçasının nəfis sadəliyi onun üslubunun özəlliklərindəndir. Füzuli poeziyası öz təzahürünü farsca da taparaq, şairin bədii dərkinin inikasına çevirilir. Bu dildə olan hər bir hərf, söz, ibarə, söz düzümü, cümlə fars dilinə məxsus ahənglə Füzuli zövqünə yataraq, şairin üslubunun tərkib hissəsi olur.

Füzulinin fars dilində olan yaradıcılığını həm məzmun, həm dil baxımından izləmədən onun üslubu, poetikası, söz sənətindən necə istifadə etməsi haqqında tam fikir söyləmək mümkün deyil. Şairin yüksək söz sənətkarlığını bütövlükdə dərk etmək üçün onun müraciət etdiyi dillərdəki, o cümlədən, fars dilindəki söz duyumunu araşdırmaq lazımdır. Həmin dildə sabit bir sistem təşkil edən, özü-nəməxsus şeir dilinə nəzər salmaq, qrammatik kateqoriyaların Füzuli qələmində bədii-estetik vasitələrə necə çevrildiyini izləmək, şairin fars dili vahidlərinin sintaktik imkanlarından necə istifadə etməsinə diqqət yetirmək vacibdir.

Füzuli yaradıcılığına həsr olunmuş əsərlər arasında şairin fars dilində olan yaradıcılığına, farsca divanının müqəddiməsinə toxunmayanı tapmaq çətindir. Bu baxımdan Mir Cəlalın «Füzuli sənətkarlığı» əsəri diqqətəlayiqdir. Kitabda bütöv bir hissə Füzulinin farsca yazdığı «Rind və Zahid» məsnəvisindən bəhs edir.¹

Füzulinin yüksək dərəcədə obrazlı dilinin və poetik üslubunun şairin dünyaduyumunun xüsusiyyətləri ilə diktə edildiyini vurgulayan M.Məhəmmədi, haqlı olaraq, yazar: «Füzuli poeziyasının şərhi ilk növbədə linqvistik şərh olmalıdır, daha doğrusu, linqvo-poetik».² Bu mənada şairin farsca əsərlərinin də linqvo-poetik tədqiqi filologiyamızın aktual problemlərində sayıla bilər.

Hər bir yazıçı və şairin dil və üslubunun tədqiqi linqvistik stilistikanın inkişaf qanuna uyğunluqlarının öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, əsərin dili və üslubu müəllifin dövrü-

¹ Paşayev M.C. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: ADU-nun nəşri, 1994.

² Məhəmmədi M. Tədqiqlər və tərcümələr. Bakı: Nafta-press, 2004, s. 89.

nün, fəlsəfi fikrinin, bədii dərkinin, poetik texnikasının, psixologiyasının, estetik duyumunun müəyyən mənada kod daşıyıcısıdır. Bu kodların açılması linqvistik stilistika qarşısında duran əsas məsələlərdəndir.

Azərbaycan klassiklərinin farsca qələmə aldığı əsərlərin dil və üslub məsələləri filologiyamızda az tədqiq edilmiş sahədir. Bu sahədə fundamental tədqiqatlara ehtiyac var. Əbəs deyil ki, Azərbaycan filologiya elmində, dil tariximizdə Füzuli mərhələsinin, Füzuli qəzəllərinin dilinin, şairin dil sənətkarlığının, poetik semantikasının, üslubiyyatının araşdırılması həmişə diqqət mərkəzində duran mövzulardan olub. Məsələnin belə qoyuluşunda Füzuli farscasının da öz yeri var.

Füzulinin farsca yaradıcılığını izləmədən şairin ümummüsəlman Şərq ədəbiyyatındaki mövqeyi barəsində tam fikir söyləmək mümkün deyil.

Mövcud təzkirə, araşdırma, əlyazma və tərcümələr Füzulinin farsca ırsinin qorunmasında və təqdimində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu dəyərli işlər arasında şairin farsca əsərlərinin, eləcə də farsca divanının linqvistik, üslubi və poetik təhlilinə dair fundamental tədqiqatlara rast gəlmək olmur.

Bütün bunlar nəzərə alınarsa, Füzulunun farsca divanının linqvo-poetik təhlili filologiyanın aktual tədqiqat mövzularından sayla bilər.

Tədqiqat obyekti. Füzulinin poetik dilini, üslubunu izləmək üçün müxtəlif janrlı əsərlər toplusu olan farsca divanına müraciət etmək məqsədəyənəqədən.

Ə.Şerdust həmin divandan bəhs edərkən yazar ki, Füzuli bərə-kətlə ömrünü Bağdad və Kərbəlada keçirmiş, fars dili və ədəbiyyatı mühitindən uzaq olsa da, bu zahiri məsafə onun qəzəllərinin dilinə xələl gətirməmişdir. Şair divanında dərin axtarışlar etmiş, fars dili və ədəbiyyatı sahəsində böyük uğur qazanmışdır.³

Füzulinin farsca divanı Türkiyədə Ə.N.Tərlan tərəfindən türkcəyə sətri tərcümə olunmuş və 1950-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir.⁴

³ Şerdust Ə.Ə. Nur çeşməsi. Tehran: Sürüş, 1996, s.142.

⁴ Tarlan A.N. Fuzulinin farsca divanı. İstanbul: Milli Egitim Basım Evi, 1950.

1962-ci ildə H.Mazioğlunun «Füzulinin fars Divani» monoqrafiyası çap olunub.⁵ Müəllif Füzulinin farsca divanını nəşr etdirməkdən əlavə, divan ətrafında geniş tekstoloji tədqiqat aparmışdır.

Azərbaycanda Füzulinin farsca divanı Sankt-Peterburq və İstanbul nüsxələri əsasında poetik tərcümədə akad. Həmid Araslinın tərtibi ilə nəşr olunmuşdur. Otuza qədər qəzəl, H.Araslının qeyd etdiyi kimi, həmin nəşrə daxil edilməyib. Qəsidələr də tamlıqla əhatə olunmayıb.⁶

Füzulinin farsca yaradıcılığı sahəsində aparılan işlərdən biri də Raidə Saidin «Füzulinin fars divanı» adlı namizədlik dissertasiyasıdır.⁷

Bu tədqiqat ədəbiyyatşunaslıqda farsca divanın ideya-məzmun analizi, poetik təhlili cəhətdən ilk monoqrafik əsərdir.

Füzulinin farsca yaradıcılığı ərəb alimləri tərəfindən də öyrənilib. Misir alimi, füzulişünas Hüseyin Mucib əl-Misri şairin farsca divanının dibaçəsinin məlumat zənginliyindən danışaraq, qeyd edir ki, farsca divanın dibaçəsi ilə türkçə divanın müqəddiməsi bir-birini tamamlayır.⁸

Füzulinin farsca divanı 1995-ci ildə Tehranda H.Mazioğlunun tərtibi əsasında nəşr olunmuşdur.⁹ Tədqiqatda bu nəşrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi Füzulinin farsca divanının linqvo-poetik təhlilini aparmaqla, bədii dilinin üslubi özəlliklərini müəyyənləşdirməkdir. Bununla əlaqədar qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- divanı linqvistik stilistika baxımından tədqiq etmək;
- divanın ahəngini müəyyənləşdirən fonopoetik hadisələri izləmək, fonetik-üslubi vasitələri müəyyənləşdirmək;
- divanda fars dilinin qrafikası ilə əlaqədar üslubi məqamları aşkarlamaq;

⁵ Mazioglu Hasibe. Fuzulinin fars Divani, Ankara, 1956.

⁶ Füzuli M. Əsərləri., 5 ciddə, III cild, Bakı: Elm nəşriyyatı, 1958, s.10.

⁷ Сайд.Р. Персидский диван Физули: Дис. ... канд. фил. наук. Баку, 1975.

⁸ Yenə orada, s.17, 18.

⁹ فضولی، دیوان فارسی ، به اهتمام حسیبیه مازی او غلو، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی،

۱۷، ۱۳۷۴ (Növbəti istinadlarda FD kimi göstəriləcək).

- divanın lügət tərkibinin təsnifatını verməklə, leksik kateqoriyaların üslubi imkanlarını nəzərdən keçirmək;
- divanın morfoloji imkanlarına əsaslanaraq, üslubi-morfoloji xüsusiyyətlərini açıqlamaq;
- divanın sintaktik kateqoriyalarının üslubi imkanlarını araşdırmaq;
- divanda fonetik, morfoloji, sintaktik hadisələrin nüfuz etdiyi poetik fiqurların işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək;
- divanın poetik dilinin özəlliklərini səciyyələndirmək;
- divanın tərcümədə verilməsi mümkün olmayan üslubi məqamlarını eks etdirmək;
- divanın orta əsrlər farsdilli ədəbiyyatda dil və üslub cəhətdən tutduğu mövqeyi aydınlaşdırmaq.

Tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsaslarını Azərbaycan, Avropa və İranda linqvistik üslubiyyat sahəsində aparılmış araşdırımlar, Füzuli yaradıcılığını, sənətkarlığını, dilini öyrənən ədəbiyyatçı və dilçi alimlərimizin monoqrafik əsərləri təşkil edir.

Dissertasiyada bu sahədə əldə edilən elmi-nəzəri müddəalar əsas götürülmüş, müvafiq tədqiqatların təcrübə və nəticələrindən istifadə olunmuşdur. Tədqiqat zamanı tarixilik prinsipinə riayət olunmuş, tipoloji-müqayisəli təhlil metoduna müraciət edilmişdir. Tədqiqat həm farsdilli ədəbiyyat, həm də şairin digər dillərdə olan əsərləri kontekstində aparılmışdır.

Dil və ədəbiyyat vəhdətinə əsaslanaraq, Avropada Šarl Balli, A. Seše, J. Maruzo, Q. Giro, K. Fossler, L. Spitser, S. Ulman, R. Yakobsonun dilin stilistik resurslarının inkişafı və bədii əsərin üslubi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində apardıqları işlər çox dəyərlidir. «Praqa linqvistik dərnəyinin», çex linqvistlərinin: V. Matezius, Y. Mukarjovskiy, K. Qauzenblas, A. Stik, Y. Krausun bu sahədəki tədqiqatları da maraqlıdır.¹⁰

Ötən əsrin iyirminci illərindən xüsusi maraq göstərilən linqvistik üslubiyyat rus dilciliyində V. Vinoqradov, A. Peškovski, L. Serba, B. Larinin araşdırımlarında, bədii əsərin linqvistik stilistikasına dair tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır.

¹⁰ Кожина М.Н. Стилистика русского языка. М.: Просвещение, 1977, с.25.

Azərbaycan dilçi alımları də linqvistik üslubiyyat sahəsində bir sıra dəyərli işlər görmüşlər. Bu tədqiqatların hər biri bədii əsərin, müəllif dilinin estetik funksiyasının, ədəbi dillə bədii dilin ümumi və fərqli məqamlarının açılmasında əhəmiyyətlidir.

Akademik Ağamusa Axundovun poetik dil və üslub sahəsin-dəki araşdırmaları ayrıca qeyd olunmalıdır. Alimin dilin səs quru-lusu və vəzn, qafiyə və bənd, şeirin fonetik təşkili və s. barədə mülahizələri bu yönədə aparılan tədqiqatlar üçün böyük nəzəri önem daşıyır.¹¹

AMEA-nın müxbir üzvü Nizami Cəfərovun klassik poeziya-mızın dili üzərindəki müşahidələri, o cümlədən, anadilli şeirimizin üslubi təkamülü kontekstində Füzuli yaradıcılığı barədə fikirləri araşdırımız baxımından əhəmiyyət kəsb edir.¹²

Linqvistik üslubiyyat sahəsində ciddi tədqiqatlar müəllifi f.e.d. T.Əfəndiyeva bu problemin ümumi nəzəri məsələlərindən danışarkən, Ə.Dəmirçizadənin «Azərbaycan dilinin üslubiyyatı» əsərini xüsusi olaraq qeyd edir və göstərir ki, bu sahədə ilk addım dilimizin sintaksi və üslubiyyatından bəhs edən «Müxtəsər üslubiyyat» kitabının müəllifləri A.Tağızadə və X.Xocayevə məxsusdur. Müəllifin «Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri» mono-qrafiyası ədəbi dilimizin başlıca üslubi məsələlərinin tədqiqinə həsr olunmuş dəyərli əsərdir.¹³

K.Veliyevin «Linqvistik poetikaya giriş» əsəri bu sahədə qiy-mətli işlərdəndir.¹⁴ «Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı» adlı ocerklərdə də nəzəri məsələlərə geniş yer verilmişdir.¹⁵

Füzulinin ana dilindəki əsərlərinin dil və üslub məsələlərini

¹¹ Axundov A.A. Dil və üslüb məsələləri. Bakı: Gənclik, 1970; Axundov A.A. Şeir sənəti və dil. Bakı: Yaziçı, 1980; Axundov A.A. Dilin estetikası. Bakı: Yaziçı, 1985; Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat (iki cilddə). Bakı: Gənclik, 2003

¹² Cəfərov N. Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı: Yaziçı, 1991.

¹³ Эфендиева Т. А. Лексическая стилистика современного азербайджанского языка: Автореф. дис. ... докт. фил. наук. Баку, 1973, с.4.; Т.Ə.Əfəndiyeva. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Nurlan, 2007.

¹⁴ Veliyev K. Linqvistik poetikaya giriş. Bakı: ADU-nun nəşri, 1989.

¹⁵ Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı. Ocerklər / M.Ş Şirəliyev və Z.İ Budaqo-vanın redaktəsi ilə, Bakı: Elm, 1970

araşdırın tədqiqatçılar da az deyil: F.Köçərli, A.Sur, B.Çobanzadə, M.C.Paşayev, H.Mirzəzadə, H.Arası, Ə.Dəmirçizadə, M.Adilov, T.Hacıyev, S.Əliyev, S.Əlizadə, N.Mustafa, A.Əlizadə və başqaları.

Füzuli dilində məcazlardan bəhs edərkən, S.Əlizadə yazar: «Filologiyamızda məsələnin poetik əsası düzgün şərh edilsə də, ümumi dilçilik əsası unudulur». ¹⁶ Bu fikri ümumi bir tezis kimi də qəbul etmək olar. Qeyd olunan əsərlər bədii dil sahəsində həmin “unutqanlığın” aradan qaldırılmasında əhəmiyyətlidir.

İran dilçi alımları dil üslubiyyatı məsələlərinə, yəni linqvistik üslubiyata böyük diqqət yetirirlər. Doktor Sirus Şəmisa «Kolliyat-e səbkşenasi» adlı əsərində ədəbiyyatçılar və dilçilər arasında üslubiyat sahəsindəki ixtilafları qeyd edir və onları vəhdətə çağıraraq, yazar: «Əgər bir dilçi lazımı dərəcədə ədəbiyyatşunaslığı vaqif olub bədii mətni tədqiq edirsə və ədəbiyyatçı dilçilik elminin qanun və qaydalarından bixəbər deyilsə, bu təqdirdə onlar üslubiyatçı ola bilərlər. Başqa sözlə, bədii üslubiyat ədəbiyyatşunas dilçilərin və dilçi ədəbiyyatşunaslarının işidir. Çünkü üslubiyat ilk növbədə söz və qrammatik qaydaların tədqiqi deyil, onlardan istifadə tərzidir, bədii dildə söz, qrammatik qaydalardan başqa, digər məsələlər (poetika məsələləri nəzərdə tutulur – Ş.Ə.) də vardır». ¹⁷ Bütün bu fikirlər bir daha linqvistik stilistikanın əhəmiyyətini ön plana çekir. Məhz linqvistik stilistika tamlıqla ədibin özündən əvvəlki söz ustadlarından fərqini, özündən sonra gələnlər üçün bərqrər etdiyi yenilikləri, nə dərəcədə zəmanəsinin ədəbi dilinin daşıyıcısı olmasını göstərir. Linqvistik üsubiyat eləcə də ədibin psixoloji aləminin, şəxsiyyətinin açılmasında əhəmiyyətlidir. Hər bir ədibin dili mənsub olduğu ictimai-siyasi-tarixi zaman kəsiyinin inikasıdır. Zaman dəyişdikcə, ifadə tərzi mütləq yeniləşir, yeni üslublar, deyim tərzi, leksik tərkib yaranır.

Mövlana deyir: «Qurandan Xudanın ətri gəlir, hədislərdən Mustafanın, bizim kəlamımızdan da öz ətrimiz gəlir». ¹⁸ Belə ətirlərin fərqinə varmaq məqsədilə bədii dilin tədqiqinə həsr olunmuş bir

¹⁶ Əlizadə S. Azərbaycan dili tarixindən praktikum. Bakı: ADU-nun nəşri, 1983, s.1.

¹⁷ شمیسا سپرس، کلیات سبک شناسی، تهران ، انتشارات فردوس ۱۳۷۵، ص ۱۱

¹⁸ Yenə orada, s.19.

sıra dəyərli əsərlər İran filologiyasında da mövcuddur. Bu sıradan Z.Səfa, M.Bahar, P.Xanlıri, Ə.Zərrinkub, N.Purnamdariyan, B.Əhməd, Ə.Hüsuri, X.Fərşidvərd, S.Şəmisa, Y.Röyayı, M.Şəfi, M.Əkbəri, S.Mühaciranının əsərlərini misal göstərmək olar.¹⁹ Bu araşdırma larda bədii mətn, üslub, müəllif dili, poetikanın dilçiliklə əlaqəsi kimi məsələlər işlənmişdir.

Dil və ədəbiyyat baxımından işlənən əsərlər arasında İran filologiyasında ənənəvi tədqiqat sahələrindən biri də fərhənglər (lügətlər) və şərhlərdir. Bu zaman müəyyən ədibin əsərlərinin lügəti tərtib edilərək, onun dilin lügət tərkibindən, üslubi-poetik vasitələrdən istifadə tərzi şərh olunur. Şərh xarakteri daşıyan bu fərhənglər həm ədəbiyyatçılar, həm də dilçilər üçün çox əhəmiyyətlidir. Belə lügət və şərhlər ideya-məzmunla yanaşı, əsərin poetik lügət tərkibinin açılmasına, söz yaradıcılığı, semantik, stilistik aspektdə mətnin spesifikasından doğan xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Həmin lügətlər adı sözün bədii sözə və bədii sözün müəllif sözünə keçməsini, müəllifin yaradıcılıq mexanizmini izləməyə imkan verir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya Füzulinin farsca divanının linqvo-poetik təhlili sahəsində sistemli şəkildə aparılan ilk tədqiqatdır. Farsdilli poetik əsərlərin linqvistik üslubiyyat baxımından tədqiqinə həsr olunmuş elmi işlərdə bu mövzuya toxunulmayıb. Füzulinin farsca əsərləri ideya-məzmundan əlavə, dil və üslub cəhətdən də yeni bir baxış tələb edir.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq, Füzulinin farsca divanının dil və üslub baxımından farsdilli ədəbiyyatda tutduğu mövqe müəyyənləşdirilir. Səfəvilər dövründə fars dilinin qrammatik sisteminə tam cavab verən divan bağlamaqla, Füzulinin fars dilinə göstərdiyi xidmət elmi əsaslarla, tarixi obyektivliklə təqdim olunur.

Farsdilli ədəbiyyatda dövrlər üzrə paylanan üslublarda həmişə

¹⁹ صفا ذبیح اللہ، مختصری در تاریخ تحول نظم و نثر پارسی، تهران: ققتوس، ۱۳۷۷، ۱۳۳۷،

بهار ملک الشعرا، سبکشناسی، تهران: امیر کبیر، سه جلد، ۱۳۵۴،

خانلری پرویز نائل، تاریخ زبان فارسی، چهار جلد، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۴،

زرینکوب عبد الحسین، نقد ادبی، دو جلدی، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۵۴،

فرشیدورد خسرو، در بارə ادبیات و نقد ادبی، دو جلدی، جلد اول، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۸،

شمیسا سیروس، کلیات بیک شناسی، تهران، انتشارات فر دوس ۱۳۷۵

keçidlər mövcud olmuşdur. Füzuli yaradıcılığı da İraq üslubu ilə hind üslubu arasında olan keçidə təsadüf edir. Xorasan üslubu ilə İraq üslubu arasında keçidli üslubda yazan şairlər haqqında deyirlər ki, onlar həm fazıl, həm də sadədildirlər, təxəyyülləri də gah mübhəm, gah da sadədir.²⁰ Həm fazıl, həm sadədil Füzuli sanki belə keçidlərdən yolunu salaraq, Xorasan üslubundan sadəlik, İraqdan liriklik, hinddən incə təxəyyül əxz edir. Məhz bu məqamlar ilk dəfə olaraq, tədqiqatda açıqlanır.

Dilçilik üslubiyyatına əsaslanan bu tədqiqatda ilk dəfə olaraq, Füzulinin farsca divanında şairin nəşr və şeir dilinin semantik-üslubi xüsusiyyətləri, poetik semantikanı açan tərkiblər, söz nizami araşdırılır. Tədqiqatda divanın aparıcı üslubi xüsusiyyətləri vurğulanır, şairin fars dilinin leksik-qrammatik sistemindən necə istifadə etməsi müəyyənləşdirilir. İlk dəfə olaraq, divana liqvo-psixoloji aspektdən yanaşılır.

Fars dilinin qrammatik quruluşu və qrafikası ilə bağlı olan, tərcümədə öz əksini tapa bilməyən, şairin müraciət etdiyi üslubi incəliklər ilk dəfə olaraq, tədqiqatda geniş şərhini tapır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın başlıca müddəə və nəticələrindən nəzəri baxımdan linqvistik üslubiyyata dair tədqiqat işlərində, Azərbaycan klassiklərinin farsdilli əsərlərinin araşdırılmasında, Füzuli ensiklopediyasının hazırlanmasında, şairin farsdilli əsərlərinin sözlüğünün tərtibində istifadə oluna bilər.

Praktik baxımdan tədqiqat işindən ali məktəblərin şərqsünaslıq və filologiya fakültələrinin program, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, magistraturada farsdilli klassik ədəbiyyat, linqvisistik üslubiyyat üzrə xüsusi kursların tədrisində yararlanması olar. Eləcə də dissertasiya orijinaldakı bəzi incə üslubi məqamları açıqlamaqla, tərcüməçilər üçün də faydalı ola bilər.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar: Füzulinin farsca divanı həm ədəbi, həm tarixi, xüsusən də dil baxımından maraqlı doğuran bir əsərdir. Çünkü əsər Səfəvilər dövründə, ədəbi fars dilinin sarayda, İranda tənəzzül edərək İrandan kənardı Osmanlı səltənətində, Hindistanda vüsət tapdığı bir zamana təsadüf edir. Türk dilinin

²⁰ شمیسا سسیرووس ، سبکشناسی شعر ، تهران: فردوس، ۱۳۷۵، ۴۳۱، ص ۳۵۹.

hakim olduğu bir dövrdə fars şeir dili də İranın öz daxilində zəifləyib saraydan aralanaraq, xalqın malı olmuş, fars sözünün ölkə daxilində qüdrəti azalmış, fars dili qaydaları pozulmuş, dil bəsitləmişdi. Ölkədə bu dövrdə farsca əsasən mədhiyyə, mərsiyyə, dini əsərlər qələmə alınır. Fars dili üçün belə təzadlı bir zamanda Füzulinin farsca divan bağlaması fars ədəbiyyatı və dilçiliyi üçün əhəmiyyətli və maraqlı bir məqamdır.

- Divanın dili sadədir, amma bu, ali bir sadəlikdir. Əsərin sadə, poetik, obrazlı dili sanki İranda ədəbi dil normalarından sapılmış, bəsitləşmiş fars dili ilə qürbətdə vüsət taparaq, yeni çalarlar kəsb etmiş fars dili arasında bir körpü yaratmışdır. Divandakı dil sadəliyi Füzuli sənətkarlığından xəbər verir. Çünkü Şərq «poetik nitq nəzəriyyəsi baxımından poetik üslubun təkzibedilməz ədəbi məziyyəti, meyarı çətinliklə əldə edilən sadəlikdir».²¹ Belə sadəliyə əsaslanan və Şərq poetikasında geniş yayılmış üslub – «səhli-mümtəne» (əlçatmaz sadəlik) Rəşidəddin Vətvat tərəfindən belə açılır: «Səhli-mümtəne ilk baxışda sadə şeirdir, amma onu qoşmaq çətindir».²²

Füzuli farscası da bəsitlikdən uzaq bir sadəlikdir. Bu sadəlik ədəbi dillə danışq dili, İranda və İrandan kənardə olan dil arasında tənasüb yaranan sadəlikdir.

- Divanda şairin fərdi üslubunun əsasında təkrarlar sistemi durur. Leksik və sintaktik təkrara əsaslanan bütün bədii ifadə vəstələrinə müraciət olunur. Bu səbəbdən də hər bir təkrar yeni təravətlə səslənir.

- Divanda fars dilinin leksik-semantik və qrammatik sisteminin qanunauyğunluqları Füzuli tərəfindən dəqiqliklə gözlənilir, obrazlı təfəkkür, ifadə nəfisliyi nümayiş etdirilir.

- Divan boyu şairin milli siması sezilir. Bu məqam əsərin leksik tərkibində türk mənşəli sözlərə geniş yer verilməsində öz əksini tapır.

- Divandakı fərdi üslubun psixoloji bünövrəsini şairin poetik qüruru ilə təvazökarlığının vəhdəti təşkil edir.

²¹ Восточная поэтика. М.: Наука, 1982, с.26.

²² Ватвав Р. Сады волшебства в тонкостях поэзии, М.: Наука, 1985, с.101.

Tədqiqatın aprobasıyası. Dissertasiya AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstytutunun İran filologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu, elmi müddəə və nəticələri iddiaçının qırx beş elmi məqaləsində öz əksini tapmışdır. Müəllifin mövzu ilə əlaqədar məqalələri AMEA-nın «Xəbərlər»ində, Şərqsünaslıq İnstytutunun «Elmi araşdırmalar» və «Şərqi filologiyası» toplularında, AMEA Ədəbiyyat İnstytutunun «Filologiya Məsələləri»ində, AMEA Dilçilik İnstytutunun «Tədqiqlər»ində, BDU-nun «Tarix və onun problemləri»ində, «Azərbaycan» və «Literaturnyj Azerbaydžan» jurnallarında, Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin «Risalə» toplusunda, Türkiyədə «Türk Edebiyatı» dərgisində, «Evrene sığmayan ozan Nesimi», «Türk kültüründə deniz ve deniz edebiyatı» kitablarında, İranda «Meydan», «Zəban və ədəbiyyat-e farsi», «Soxənvərane-farsiquye-Azərbaycan» məcmuələrində, www.iranologinfo.net saytında, Sankt-Peterburq Şərqsünaslıq İnstytutunun «Şərqsünaslıq» toplusunda dərc edilmişdir. Tədqiqatçı mövzu ilə əlaqədar Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə, Rusiyada keçirilən Beynəlxalq elmi konfranslarda məruzə ilə çıxış etmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, beş fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri araştırılır, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti göstərilir. Eyni zamanda şairin digər farsilli əsərlərinin öyrənilmə dərəcəsi də nəzərdən keçirilir.

Birinci fəsil - «Fonetik-üslubi vasitələr» - dörd yarım fəsil-dən, altı bənddən ibarətdir. *«Fono-poetik hadisələr»* adlı birinci yarım fəsildə divan üçün səciyyəvi olan fono-poetik hadisələr tədqiq olunur. Məsələn, səs artımı divanda tezlikli fonetik hadisələrdəndir. Bəzi sözlərin axırına «↳» - əlif artırılması ilə divanda xüsusi təkidli intonasiya və xıtab yaranır: *زاھدا* [zaheda] - ey zahid, طبیباً [təbibə] -

ey təbib, ۲۴ dela [dela] - ey ürək.²³ Fars dilində bu, «əlef-e etlağ» yəni «əlavə əlef «adlanır. Bəzən buna «əlef-e zaedi», «əlef-e eşba» da deyirlər.

Divanda hərflərin bir-birini izləyərək, xüsusi ritm yaratması da orijinal fonetik hadisədir: [do deləm dər del-e mən ta həvəs-e an do ləb əst] (Ürəyimdə o iki dodağa olan həvəs məni tərəddüdə salır). Burada (**d→l**) keçidi xüsusi bir ritm yaradır.

Əsərdə fonetik effektlə müşayiət olunan, söz şəklinin dəyişməsi ilə nəticələnən bir çox fono-qrafik hadisələr öz əksini tapmışdır. Belə şəkli dəyişmə fonetik dəyişikliklərlə müşayiət olunaraq, əsasən qrafik xarakter daşıyır. Məsələn, «Təxfif» - qısalma:

درگاه - نرگس - [dərqah - dərgəh] dərgah (-«a»). «Tətvil» - uzadılma: گونلگون - نرگیس [nərges - nərgis] nərgiz (+ «i») «Təgyir» - dəyişmə: گونه گون [qunaqun- qunequ] - müxtəlif (e→a).²⁴ «Məqlub» - söz tərkibində hərflərin yerdəyişməsini, hərflərin əlavə olunmasını özündə cəmləşdirir: **MDR → MRD** [mədar - murad] əhatə - murad.²⁵

Divanda nöqtələrin yerini dəyişməklə söz qrafikasının nisbi dəyişməsi də geniş yayılıb: جدا - خدا [coda - xoda] ayrı - Tanrı.²⁶ Şərq poetikasında bu poetik fiqura «təshif» deyilir. Eləcə də qismən «təcnise-xətti» adlanan cinas növünə də uyğun gəlir.

Şair divanda səs təqlidi sözlərdən istifadə edir, fikri yalnız məzmunla, sözlə deyil, səs effekti ilə də çatdırır. Ürəyinin partlamasından danişan şair səs təqlidi ilə əmələ gəlmış چاک [çak] «çatlama» sözünün təkrarı ilə həmin effekti yaradır:

چاک است مرا سینه و مهر رخ او / می زند تیغ دگر بر دل من از هر چاک.
(Mənim sinəm çat-çatdır və onun günəş üzü / Hər çatdan ürəyimə bir qılınc vurur).²⁷

²³ FD, s. 485, 359, 442.

²⁴ Yenə orada, s.589, 63.

²⁵ Yenə orada, s.658.

²⁶ Yenə orada, s.177.

²⁷ Yenə orada, s.447.

Avropa dilciliyində «onomatopoeia» adlanan bu dil hadisəsi fars dilciliyində [انگیزش آواها ᴽengizesh-e avaha] «səslərin həyəcanı» adlanır.²⁸

Divanda fono-poetik hadisələrdən biri də eyni səslərin, hərf-lərin bir-birini izləməsidir. Belə ki, söz hansı səslə, hərfə tamamlandırsa, ondan sonra gələn söz də həmin səslə, hərfə başlayır: «t» (dəst → to), «n» (mən → natəvan) sözlərində olduğu kimi.

«Divanın qafiyə sistemi və əruz» adlı ikinci yarımfəsildə divanda qafiyə ilə əlaqədar bir sıra maraqlı hadisələrə nəzər salınır. Əsərdə farsdilli şeirə mənsub olan altı növ hecanın altı növündən də istifadə edilməklə, fars şeirinin ahəng uzunluğuna, hecaların uzun və qısalığına (quantitative) riayət olunması qeyd olunur: C-samit (consonant), V-qısa sait (vowel), V-uzun sait.

CV - CV - CVC - CVC - CVCC - CVCC

Hafızın qəsidişlərində olduğu kimi, Füzulinin farsca divanında da həm qəsidə, həm qəzəliyyatda təkrar qafiyələrə rast gəlirik. Klassik ədəbiyyatda təkrarlanan qafiyələr üçün müəyyən hüdud göstərilir. Məsələn, qəzəldə bir dəfədən artıq qafiyə təkrarına icazə verilmir. Qəsidişdə fasilə yeddi beytdən bir olmalıdır.²⁹ Füzuli bu imkanlardan məharətlə istifadə edir, müraciət etdiyi təkrarlanan qafiyəli sözlə vurğu yaradır: - گنجنه - xəzinə: 2 və 5-ci beytdə, بـ یـ qanad: 21 və 23-cü beytdə.³⁰

Divanda həmqafiyə olan müxtəlif sözlərin şeir komponen-tində səpələnməsi də geniş yayılıb. Məsələn, misranın əvvəlində və axırında həmqafiyə sözlər durur:

A A
وفا کنید به عشاقد خود جفا مکنید

[vəfa konid be oşşağı-e xod cəfa məkonid] (Öz aşıqlərinizə vəfa edin, cəfa etməyin).³¹

Və ya misra ortasında həmqafiyə sözlərin işlənməsi:

— A — A —

Həmqafiyə sözlərin misrada belə xüsusi simmetriyası əsasında «səci-mütərrəf» yaranır.

²⁸ افراشتی آزیتا، نگاهی به شفاقت و تیرگی معنایی در سطح واژه های مرکب، مجله زبان و ادب، شماره ۹، تهران، ۱۳۷۸، ص. ۶۵

²⁹ شمیسا سسیرووس، آشنائی با عروض و قافیه، تهران: فردوس، ۱۳۷۸، ص. ۱۰۹

³⁰ FD, s. 268, 202.

³¹ Yenə orada, s.372.

خوب می دانم وفا از خود جفا از يار خود / ز آنکه او در کار خود خوبست و من در
کار خود³²

(Yaxşı bilirəm vəfa özümdən, cəfa isə öz yarımdandır / Çünkü o öz işində mahirdir, mən də öz işimdə).

Divanda qafiyə ilə əlaqədar ən maraqlı məqamlardan biri də həmqaqiyə sözlərin semantik cəhətdən xüsusi motivə malik olmasıdır. Bu motiv müəyyən məna dairəsində qafiyə silsiləsi yaradır: somatik adlar: زبان،دهان، استخوان [zəban], [dəhan], [ostoxan] dil, ağız, sümük; keyfiyyət: عاقل، فاضل، جاہل [aqel], [fazel], [cahel] aqil, fazıl, cahil; vəzifə: دربان، سلطان، خاقان [dərban], [soltan], [xaqan] qapıcı, sultan, xaqqan.³³

Divanın ahəngini müəyyən edən əsas məqamlardan biri klassik Şərq şeirinin başlıca vəzni əruzdur. Füzuli divanda oynaq xərif bəhri, incə səri bəhri, janrından asılı olaraq ağır rəməl, həzəc, mütəqarib bəhrlərindən istifadə edib.

«Divanda təkrarlar sistemi» adlanan üçüncü yarımfəsil divanın ahənginə təsir göstərən təkrarlar sistemindən bəhs edir. Üç bənddən ibarətdir.

Təkrar farsca divanının aparıcı xüsusiyyətlərindən biridir. Səs, söz, ifadə, cümlə təkrarı divanda zəngin leksik-morfoloji və sintaktik təkrarlar sistemi yaradaraq əsərə xüsusi vurğu, ahəng verir. Divandakı təkrarlar sisteminin aparıcı xətti yanaşı və aralı işlənən konstruksiyalar, onların poetik fiqurlara çevrilməsidir.

Birinci bənd «Yanaşı işlənən təkrar konstruksiyası» adlanır. Divanda yanaşı işlənən leksik təkrarda feil qrupu üstünlük təşkil edir. Çox vaxt onlar əmr formasında, təsdiq və inkarda olaraq, eyni söz sırasında işlənir:

مرو از غایت غم و اندوه بیا بیا ز من این لوح پاک را بستان³⁴
(Dərd-qəmin çoxluğundan getmə, getmə! / Gəl, gəl, mənim bu pak ürəyimi al!).

Yanaşı işlənən təkrarın istifadə olunduğu fiqurlardan biri epanstrofa uyğun gələn «rəddül-əcüz ələl-ibtida»dır. Yəni kəsişmə,

³² FD, s.360.

³³ Yenə orada, s.99, 33, 21.

³⁴ Yenə orada, s.174.

birləşmə təşkil edən bu fiqurda birinci misranın axırı ikinci misranın əvvəli ilə eyni olduğundan yanaşı təkrar yaranır.

T

T

ز زلف يار صبا تا گشاده است گره **گرہ بکار دل درد پرور افتاده است**³⁵ (Səba elə ki, yarın zülfündən açdı düyünü, /Düyünü işi dərd olan könlümə vurdu).

İkinci bənd «*Aralı işlənən təkrar konstruksiyası*» adlanır. Divanda aralı işlənən təkrar «rəddül-əcüz min əs-sədr» poetik fiqurunun müxtəlif növlərində, təkrir, təcnis, iltizam kimi poetik hadisələrdə təzahür edir. Təkrar ilk növbədə konstruktiv elementdir. Divanda aşağıdakı konstruksiyaları daha xarakterikdir.

- a) Misranın əvvəli və axırı təkrar sözdür. Bu konstruksiya əks-sədanı xatırladır.

T _____ T

دارد و از همه صد مرتبه بهتر دارد³⁶ (Varıdır və hamidan yüz dəfə yaxşısı varıdır).

b) Söz birinci misranın əvvəli və ikinci misranın axırında təkrarlanır və «rəddül-əcüz min əs-sədr» bədii ifadə vasitəsinə uyğundur.

T
T

فتاده است فضولی بخاک رهگذرت

بیا که بی تو غریبی بیستر افتاداست³⁷

(Düşüb Füzuli sən keçən yolların torpağına /Gəl ki, sənsiz bir qərib yatağa düşüb).

- c) Beytin misraları eyni sözlə başlayır.

_____ T
_____ T

³⁵ FD, s.316.

³⁶ Yenə orada, s.90.

³⁷ Yenə orada, s.316.

Belə təkrar (anafora) konstruksiyası, müxtəlif nitq hissələrini əhatə edərək, divanda daha geniş yayılmışdır. Poetik cəhətdən təkrir yaranan bu konstruksiya «dilkəş və mətlub» - valehedici və xoşa-gələn sayılır.³⁸ Bu konstruksiyada xitablardan daha çox istifadə olunur. Onların təkrar səslənməsi, həm də müraciət nidası daşımıası xüsusi ahəng yaradır.

يا رب بر سلت رسول عربى پاک نبى³⁹

(Ya Rəb, and verirəm ərəb olan peyğəmbərə, Ya Rəb, rəsulun pak məzarına and verirəm).

Üçüncü bənd «*Paradiqmalar*» adlanır. Bu törəmələr öz növbəsində eyni kökün müxtəlif variasiyalarını yaratmaqla, ahəngi gücləndirən xüsusi bir təkrar əmələ gətirir. Divanda həm fars, həm də ərəb mənşəli paradiqmalı sözlər geniş yayılmışdır: ← گلزار → [qol→ qolzar → qolbon] → گل زار → گل بلن → گل زار → گل خوار مبین⁴⁰

(Qəm gülzərinin güllərlə dolu bir gül koluyam, məni həqiqir görmə!) «*Diqlossiya*» adlanan dördüncü yarımfəsildə divanda orijinal ahəng yaranan ikidillilikdən bəhs olunur. Fars-ərəb, fars-türk, ərəb-türk diqlissiyası Şərq ədəbiyyatında da geniş yayılmış bir hadisədir. Diqlossiyanın tərkib hissələrindən olan «müləmmə» və «tərcümə» kimi poetik formalar buna maraqlı misaldır. Bunlar fikrin ikiqat verilməsi ilə məntiqi gücləndirir.

اول الفکر آخر العمل يعني هر کاری که شروع را شاید تفکر غایتش مقدم بر شروع باید.⁴¹

(Əvvəl fikir, sonra əməl, yəni hər bir işə başlamaq istəyəndə əvvəlcə onun nəticəsini düşünmək lazımdır).

Füzulinin farsca divanında da istifadə olunmuş ərəb-fars diqlissiyası müxtəlif konstruksiyalara malik olmaqla, aşağıdakı növlərə ayrılır: 1.Qurandan iqtibas; 2.Ərəb şeirinə müraciət; 3.Folk-lordan istifadə; 4.Dua, epitetləri; 5.Ərəbcə adı cümlələr.

³⁸ Зехни Т.Н. Санъатхой бадеи дар шеъри тоҷики, Душанбе: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1960, s.150.

³⁹ FD, s.97

⁴⁰ Yenə orada, s.458.

⁴¹ Yenə orada, s.5.

Fəsildə divanın ahənginə təsir edən aparıcı xüsusiyyətlər belə ümumiləşdirilir.

- 1) səslərin yaratdığı fonetik hadisələrdən istifadə;
- 2) janr və mövzuya uyğun əruz bəhrlərinə müraciət;
- 3) təkrarın bütün effektlərindən istifadə;
- 4) ərəb dilinin əzəmətini daşıyan fars-ərəb diqləssiyasına müraciət;
- 5) eyni kökdən yaranan törəmələrin rəngarəngliyinə yer vermə;
- 6) ahənglə bağlı müxtəlif poetik fiqurlardan istifadə.

İkinci fəsil «Leksik-üslubi vasitələr» adlanır, yeddi yarımfəsildən, altı bənddən ibarətdir. Birinci yarımfəsil «*Farsdilli şeir leksikasının xüsusiyyətləri*» adlanır. Divanın leksikasının araşdırılmasından aydın olur ki, əsərin lüğət tərkibi bütün leksik kateqoriyaları əhatə edir, bütün leksik-semantik qruplardan istifadə olunur. Leksik kateqoriyalar üzvi bir sistem təşkil edərək, müəyyən üslubi vəzifə daşıyır, bədii fiqurlara nüfuz edir.

Farsca divanda farsdilli şeir leksikasının əsas xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Janrından asılı olaraq, bu leksika farsdilli şeir leksikasına uyğun aşağıdakı kimi xarakterizə edilə bilər: 1. İncə və lətif; 2. Təmiz və saf; 3. Rəvan və şirin; 4. Mətin və ağır; 5. Yüksək və möhtəşəm.

İkinci yarımfəsil «*Məcazi sözlərin semantik-üslubi imkanları*» adlanır. Bəzən şairin hissəleri adı söz qəlibinə sığmir və bu zaman o məhz məcazlara müraciət edir. Divanda işlənmə tezliyi ilə seçilən söz گر [gereh] «düyüñ» sözüdür. Bu sözün somatik ad olan دل [del] «ürək» sözü ilə işlənməsi maraqlıdır. Məsələn, [nəmand gereh dər del] «ürəkdə düyüñ qalmadı» ifadəsinin «kədərlənmədi» mənasında işlətmişdir. Şairin məcazi sözlərdən linqvistik-poetik ifadə vasitəsi kimi istifadə edərək, özünəməxsus okkazional ifadələr yaratması nəzərə çarpır.

Üçüncü yarımfəsil «*İstilahlar*» adlanır. Divanın leksikasında ədəbi, elmi, dini, irfani terminlər az deyildir. Əsərin müqəddiməsi terminoloji cəhətdən daha zəngindir. Müqəddimə bəlağət və onun tərkib hissələrini, klassik şeir strukturunu və janr adlarını bildirən terminlərlə zəngindir. Bütün bu terminləri şairin dediyi «فون سخن» - «söz elmi» altında birləşdirmək olar. Aşağıdakı cümlədə bir neçə istilah birgə işlənmişdir.

من نیز چند بیتی از عربی و ترکی به او ادا نمودم و لطا یف چند نیز از قصیده و معمای بر او فزوودم⁴²

(Mən də ərəbcə və türkçə bir neçə beyt ona oxudum və bir neçə gözəl qəsidiə, müəmmə da əlavə etdim).

Dini istilahların işlənməsi 14 məsumu mədh edən qəsidələr və Məhəmmədi, Əlini tərifləyən qəzəllər üçün daha səciyyəvidir. Əsərdə tərkibində «Allah» sözü olan ərəbcə sabit söz birləşmələri vardır ki, onlar artıq dini istilah xarakteri daşıyır: حسْبَ اللَّهِ [hisbətən lillah] Allah xatirinə، اللَّهُ خَلِيلٌ [xəlilullah] Allahın dostu، عَفَاكَ اللَّهُ إِنْ شَاءَ [əfakullah] Allah əfv etsin və s.⁴³

Füzulinin farsca divanının leksikasında təsəvvüf yönü poetik anlamlar, təriqət mərhələlərini əks etdirən irfani istilahlar geniş yayılmışdır. Dəfələrlə Haqq və həqiqətin tanıma yolunu əks etdirən «irfan» sözünə müraciət edən şair deyir:

عرفان کوش تا داری حواس و عقل در فرمان⁴⁴

(İrfan qazanmağa çalış ki, hisslerin və əqlin sənə tabe olsun).

Dördüncü yarımfəsil «İdiomlar» adlanır. Divanda həm iki komponentli, həm də çoxtərkibli idiomlardan istifadə edilmişdir. İki komponentli فریب خوردن [fərib xordən] (yalan yemək) - aldanmaq.

Çoxtərkibli idiomlar: خاکرا سرمه سازد (torpaqdan sürmə düzəldər) - məharət göstərər. Füzuli idiomlara fərdi yanaşa bilir. Məsələn, çox yayılmış «gözüm su içmir» idiomunu şair təsdiqdə az didde آب خوردن «gözdən su içmək» şəklində işlədir. Bu halda idiom «nəvazişlə bəslənmək» kimi yeni müsbət məna kəsb edir.

Beşinci yarımfəsil «Sinonimlər»dən bəhs edir. İki bənddən ibarətdir. Birinci bənd «Makromətnə səpələnmiş sinonimlər» adlanır. Fars dilinin zəngin stilistik resurslarında sinonimlər xüsusi yer tutur. Makromətdə müşahidə olunan ən geniş sinonim sıra «sevgi» sözünün sinonim sırasıdır: حب [hobb], محبّت [məhəbbət], عشق [eşq], مهر [mehr], سودا [souda].

Divanda həmin sözlərin həm lügəvi mənası, həm də məcazlığı, irfani istilah və anlamı nəzərə alınır. Yuxarıdakı sırada domi-

⁴² FD, s.2.

⁴³ Yenə orada, s.253,407,568.

⁴⁴ Yenə orada, s.18.

nantlıq təşkil edən «esq» sözüdür. Bunun səbəbi Füzulinin aşağıdakı beytində açıqlanır:

فضولی در جهان از عشق ذوق هست با هر کس
نارد جز مذاق عشق هستی جهان باعث⁴⁵

(Füzuli, cahanda hər kəs eşqdən zövq alır, / Eşq zövqündən başqa cahanın varlığına bais heç nə yoxdur).

İkinci bənd «Mikromətnə səpələnmiş sinonimlər» adlanır. Mikromətnədə yerləşən sinonimlər eyni sintaktik vahid daxilində işlənərək, müxtəlif üslubi məqsədlərə xidmət edir. Tezlikli sinonim sıra «göz» sözünün sinonim sırasıdır: **عين** [çeshm], **بصر** [eyn], **[bəsər]**.⁴⁶

Sinonimlərin daha çox nüfuz etdiyi poetik fiqur mənaca yaxın sözlərin ardıcılığına əsaslanan «tənasüb» və ya «müraâtün-nəzir» poetik fiqurudur. Bu fiqurda işlənən sinonimlər həmcins üzvlər kimi çıxış edir:

الْمَوْدُودُ وَ الْمَحْنَتُ عَشْقَتْ دَارِم⁴⁷
(Ürəyimdə sənin eşqinin kədəri, dərdi, qəmi və möhnəti vardır).

Şair üçün sinonimlər daha uğurlu söz seçiminiə əlverişli zəmin yaradır. Əbəs deyil ki, yazıcıının, şairin «yaratıcılıq məşəqqətini» «sinonim seçimi məşəqqəti» ilə müqayisə etmişlər.⁴⁸ Fars dilçiliyində sinonimlər, ərəb dilçiliyində olduğu kimi, təkrarın bir növü sayılır. Doğrudan da, sinonimlər eyni söz sırasında yerləşərsə, müxtəlif ahəngə malik olan semantik təkrar yaradır və bununla da təkid və vurğunu gücləndirmiş olur.

Altıncı yarımfəsil «Omonimlər»dən bəhs edir. Omonimlərin bir poetik vahid daxilində işlənməsi «tam cinas» adlanan poetik fiqura nüfuz edir. «Ay» omonimi divanda çox poetik bir məzmunda işlənmişdir (Günəşlə Ayın bəzən eyni vaxtda səmada olması nəzərdə tutulur):

تا بود هر ماه يك نوبت در ايوان افق

⁴⁵ FD, s.340.

⁴⁶ Yenə orada, s.183.

⁴⁷ Yenə orada, s.449.

⁴⁸ Кожина М.Н. Стилистика русского языка. М.: Просвещение, 1977, с.103.

آسمان خورشید و مه را عقد بیوند و صال⁴⁹

(Üfün eyvanında hər ay bir hadisə olar, /Asimanda günəşlə Ay vüsala yetər).

Yeddinci yarımfəsil «Antonimlər»ə həsr olunub. Dörd bənd-dən ibarətdir. Birinci bənd «Antonimlərin mövzu rəngarəngliyi» adlanır. Aparıcı mövzular insanla bağlı olanlardır: ictimai zümrədəki ziddiyət: [padşah ≠ gəda]; insanın xasiyyəti, əxlaqı, qabiliyyəti ilə əlaqədar olan: [cahel ≠ alem]; insanın xarici görünüşü, fiziki keyfiyyətlərini eks etdirən: [cəvan ≠ pir]; insanın insanla qarşıdurması: [Qarun ≠ Hatəm]; insanın digər canlılarla müqayisəsi: [adəm ≠ vəhşi], insan münasibətləri: [dust ≠ doşmən], insanın fəaliyyəti: [cəfa kərdən ≠ vəfa kərdən]; mücərrəd mənalı qoşalıqlar: [fəraq ≠ vosal]

İkinci bənd «Antonimlərin nitq hissələri üzrə təsnifatı» adlanır. Divandakı antonim söz qoşalıqları daha çox isim və feil kimi nitq hissələrini əhatə edir: [solh ≠ cəng] sülh ≠ müharibə, [bəndidən ≠ qoşadən] bağlamaq ≠ açmaq, [kohne ≠ taze] köhnə ≠ təzə.

Üçüncü bənd «Eyniköklü antonimlər» adlanır. Divan boyu morfoloji və sintaktik yolla yaranan eyniköklü antonimləri izləmək olar. İşlənmə tezliyi ilə seçilənlər: «bi-» prefaksi ilə düzələn: [ədəb ≠ biədəbi]; «na-» önsəkilçili: [mərd ≠ namərd]; «-mənd» və «bi-» şəkilçili: [dərdmənd ≠ bidərd]; «-xah» sözünün köməyi ilə əmələ gələn [nikuxah ≠ bədxah] antonimlərdir. Eyniköklü antonimlər öz struktur-funksional cəhətləri ilə, ahəng ortaqlığı ilə divanın poetik dil sistemində özünəməxsus yer tutur.

Dördüncü bənd «Antonimlərin üslubi xüsusiyyətləri» adlanır. Divan boyu Füzulinin sadə təzaddan daha mürəkkəbinə meyl etdiyini müşahidə etmək olar. 1. Antonim olan təyini söz birləşmələri: زهر هجر ≠ شربت وصل. hicran zəhəri ≠ vüsal şerbəti. 2. Antonimin komponentlərinin təkrarı ilə yaranan təyini söz birləşmələri: بدی از نیکویی -pislərdən pislik ≠ yaxşılardan yaxşılıq.⁵⁰ Belə heyrətamız təzadaların mövcudluğundandır ki, farsdilli ədəbiyyatda

⁴⁹ FD, s.210.

⁵⁰ Yenə orada, s. 647.

«təzad-e heyrətafərin» və ya «eyham-e təvəllod-ol zeddeyn» adlanan təzad növləri də qeyd olunur.⁵¹

Divanda antonimlərin işlədilməsində geniş yayılan üslubi məqamlardan biri də kiçik poetik mətnində bir neçə antonim qoşalığının işlənməsi və bir neçə poetik fiqurun bir-birini izləməsidir. Aşağıdakı beytdə dörd poetik fiqurdan istifadə olunub: həmcins üzvlərin sadalanmasına əsaslanan «siyaqət əl-ədad», söz qoşalıqlarının işlənməsi üzərində qurulan «təzmin əl-müzdəvəc», təzad və «ləffü-nəşr».

همیشه تا بمکافات خیر و شر بجهان
امید و بیم، بد و نیک ، جنت و سفر است⁵²
(Cahanda həmişə xeyir və şərin mükafatı / Umid və qorxu, pis və yaxşı, cənnət və cəhənnəmdir).

Divanın təzadlar sistemində antonimlər üzərində qurulan oksümoronlar – «motəzzad» da az deyildir. Bu ifadələrdəki para dokus heyrətedicidir: دیده نابینای [dide-ye nabinayı] korluğun gözü, شامی چو صبح [şəmi ço sobh] sübh kimi gecə [ruzı bəşəb bərabər] gercəyə bərabər gündüz.⁵³ Bəzən antonimin komponentləri oksümoronla ifadə edilir: فقیران جوان ≠ پیران جوان ⁵⁴ varlı yoxsullar ≠ cavan qocalar.

Divanda sabitləşmiş kompozisiyalar nəticəsində şərh, məntiqi hədəfə istiqamətləndirmə, məzmun və forma əlaqəsi güclənir. Yaranan mətnadxili bu təzadlar sistemində əksliklərin vəhdəti də özünü göstərir. Aşağıdakı rubai ilə məhz bu fəlsəfi vəhdətlə divandakı antonimlər üzərində qurulan təzadlar sistemini tamamlamaq olar.

تا دل زغم هجرت پريشان نشود شايسته ذوق وصل جانان نشود

در عالم نیست راحت بی محت شرط است تا این نشود آن نشود⁵⁵

(Hicran iztirabından pərişan olmayan bir könül / Cananın vüsalının zövqünə layiq olmaz. // Aləmdə möhənətsiz rahatlıq olmaz / Bu şərttdir, o (möhənət) olmayıncə, bu (rahatlıq) da olmaz.

⁵¹ فرشیدورد خسرو، در باره ادبیات و نقد ادبی، جلد اول، تهران: ۱۳۷۸: ۵۲۶.

⁵² FD, s.130.

⁵³ Yenə orada, s.12,592,195,612.

⁵⁴ Yenə orada, s.612,155.

⁵⁵ Yenə orada, s.653.

Səkkizinci yarımfəsil «*Alınma sözlər*»dən bəhs edir. Fars dilinin lügət tərkibinin əsas hissəsini ərəb sözləri təşkil etdiyindən bu yarımfəsildə türk mənşəli sözlərə yer verilib. Divandakı türk mənşəli sözlər bədii mətnin qayəsinə üzvi surətdə daxil olur, fars dilinin ahəngini pozmayaraq, fikrin aydın açılmasına, yüksək bədiiliyi xidmət edir. Bunun nəticəsində də əsərin stilistik vəhdəti qorunur.

Dissertasiyada işlənmə tezliyi ilə seçilən türk mənşəli sözlər semantik və sintaktik sistem daxilində nəzərdən keçirilir: ümid; dağ («qəm», «qüssə», «kədər», «damğa», «yandırın» mənalarda); sürmə, çabuk («cəld», «çevik», «çaplıq», «şallaq» mənalarda); al (qırımızı); ərdəm («ədəb», «gözəl iş», «hünər» mənası daşıyan bu söz divanda sonuncu mənada işlənir); təpanče («sillə»); «ilqar» («çaparaq», «at çapma», «hucum», «basqın» mənalarda). Bu söz divanda sonuncu mənada işlənir:

همیشه در حذر آنکه کی نماید خیل مدام از آن متوهם که کی رسد الغار⁵⁶

(Həmişə qorxudadır ki, qoşun nə vaxt görünər / Həmişə qorxusu ondanır ki, nə zaman basqın olar).

Divanda işlənmə tezliyi ilə seçilən türk mənşəli sözlərdən biri də [sorme] «sürmə» sözüdür. Farsdilli ədəbiyyatda çox işlək «sürmə mili» ifadəsi Füzuli tərəfindən yeni baxımda işlənmişdir. Şair burada oxucunun diqqətini milin alətlik funksiyasından yayanıdaraq, sürmənin içində «pünhan» (görünməz) olması xüsusiyyətinə istiqamətləndirir:

فغان که آرزوی وصل آن دوچشم سیاه چومیل سرمہ بخاک سیه نشاند مرا⁵⁷
(Ah o iki qara gözün vüsalının arzusu, / Sürmə mili kimi məni qara torpaqda pünhan etdi).

Şairin müraciət etdiyi türk mənşəli sözlər həm şairin dövründə, həm də ondan əvvəl fars dilinə keçmiş sözlərdir. Öz poetik funksiyasından başqa, həmin sözlər müəyyən tarixi-mədəni informasiyanın daşıyıcısıdır. Türk mənşəli sözləri işlətməklə, şair divanın sinonimliyini genişləndirir, sabit tərkiblər yaradır, məna çalarlarındakı incəliklərdən istifadə edir. Şairdən farsca ciyər yandırın qəzəllər

⁵⁶ FD, s.68.

⁵⁷ Yenə orada, s.249.

istəyən gözələ ustad türk sözlərini də fars kəlmələri dəryasında tək-tək ərməğan edir. Şairin «əslinin səliqəsinə» uyğun olan bu sözlərin divanda öz «hüsni-məzmunu» vardır.

Fəsildən göründüyü kimi, poetik mətndə mərkəzi yer tutan söz geniş funksional-üslubi imkanlara malik olaraq məna, forma, quruluş cəhətdən müxtəlif leksik kateqoriyaları əhatə edir.

Üçüncü fəsil «Morfoloji-üslubi xüsusiyyətlər» adlanır. Beş yarımfəsildən, iki bənddən ibarətdir.

Sərqi poetikasının bir çox məsələləri dilçilik məsələləri ilə üst-üstə düşür. Məsələn, «tənsiğ-e sefat» adlanan poetik fiqur bütövlük-də həmcins üzvlərə uyğun gəlir. Ataulla Hüseyni həmin fiqurun izahında yazır: «Bu, (tənsiğ-e sefat) odur ki, vəsf olunan üçün ardıcıl olaraq bir neçə sıfət sadalanır». ⁵⁸ Sərqi poetikasının bir çox bədii ifadə vasitələrində ikinci dərəcəli nitq hissələrinin də aktiv iştirakını izləmək olar. «Siyaqət əl-ədad» fiquru həmcins üzvləri sadalayaraq bitişdirici «və», bölüştürücü «ya», «həm», inkarlıq bildirən «nə» bağlayıcılarının iştirakı üçün zəmin yaratır. Bu sıranı artırmaq olar. Məsələn, «istisna» adlanan fiqurda istisnalığın əldə edilməsi üçün «qeyri», «başqa» qoşmalarından istifadə olunur. Bəzən poetik fiqurla morfoloji və ya sintaktik hadisə elə eyni adla adlanır: «nida», sual cümlesi üzərində qurulan «soal-o-cəvab» və s. Məlum olur ki, qrammatik qanunlara varmadan bəlağət və üslubiyyat haqqında dəqiq fikir söyləmək çətindir.

Füzulinin farsca divanında da morfoloji vahidlərin işlənməsində maraqlı üslubi məqamları, poetik fiqurlarla dil hadisələrinin vəhdətini izləmək olar. Şairin farscasında «dilin müxtəlif quruluşunda müxtəlif mənaların ifadəçiləri olan morfoloji vahidlər də üslubi məqsədə uyğunluq əsasında istifadə nöqtəyi-nəzərdən çox əlverişli və zəngin imkanlara malikdir»⁵⁹.

Düzgün qrammatik forma seçimi divanın dilinin rəvanlığını, bədiiliyini təmin edən amillərdən biridir. Şair fars dilinin qrammatik quruluşuna diqqətlə yanaşmış, qrammatik formalardan dəqiqliklə istifadə etmiş, dilin qanuna uyğunluqlarına tam riayət etmişdir.

⁵⁸ Ҳусайнини А.М. Бадеъ- ус- саноэсъ, Душанбе: Ирфон, 1974.

⁵⁹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəş, 1962, s.179.

Birinci yarımfəsil «*Mürəkkəb sözlər*» adlanır. Divanda morfoloji kateqoriyalarda diqqəti cəlb edən əsas cəhət quruluşca mürəkkəb olan nitq hissələrinə daha çox müraciət olunmasıdır. Dünya ədəbiyyatında şairlərin mürəkkəb sözlərə münasibəti müxtəlif olmuşdur. Məsələn, Bayron mürəkkəb sözləri sevmədiyini, onlardan qaçmağa çalışdığını etiraf etmişdir. Həmin sözlərdən istifadə etdikdə də, ingilis dilinin sadə modellərinə müraciət etmişdir.⁶⁰

Farsdilli poeziyada söz seçimində mürəkkəb sözlərə xüsusi diqqət yetirilir. Bu seçimdə həmin sözlərin fono-poetik effektiinin nəzərə alınması əsas şərtlərdən sayılır. Şeirdə çalışılır ki, mürəkkəb sözdə kompozitin elementlərinin birləşməsi eyni hərfdən ibarət olmasın. Məsələn, Bayron [xak + keş] torpaq daşıyan, brək + گیر [bərg + gir] yarpaq yığan, گاه + جنگ [cəng + gah] döyüş meydanı. Divanın dilində mürəkkəb sözlər silsiləsində ahəngə xələl gətirə bilən belə kompozitlər müşahidə olunmur.

Divanda bənzətmə xarakterli metaforik mürəkkəb sözlər daha çox müşahidə olunur. Belə mürəkkəb sözlərin çoxu [isim + isim] elementli kompozitlərdir. Həmin kompozitlər metaforik təyin, təsvir, dəqiqləşdirmə ifadə edən semantik yük daşıyıcılarıdır: کمان [səngindel] daşürəkli, گل ادام [qoləndam] güləndam, لاله عذار [kəmanəbru] kamanqaşlı, شکر لب [şəkərləb] şirindodaq, [laleozzar] lalə üzlü.⁶¹

Divan üçün digər səciyyəvi cəhət beytdə kompozitin birinci elementinin təkrarlanması və ahəngi gücləndirməsidir. «Deldar» sözündə olduğu kimi: [Ta gəst **del-e** zar ze **deldar** coda, / Şod tağəto rahət əz **del-e** zar coda].⁶² (Sızlayan ürək dildardan uzaq düşəndən, / Taqət və rahatlıq sizlayan ürəkdən uzaq düşüb).

Fəsildə üslubi cəhətdən fərqlənən nitq hissələrinə yer verilir.

İkinci yarımfəsil «*İsim*» adlanır. Divan boyi isimlər arasında xüsusi adlardan başlayaraq, onomastikanın müxtəlif sahələrini əhatə edən söz qruplarını: yer adları (toponimlər), heyvan adları (zoonim-

⁶⁰ Клименко Е.И. Байрон. Язык и стиль. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1960, с.84.

⁶¹ FD, s. 571, 21, 431, 647, 489.

⁶² Yenə orada, s.645.

lər), göy cisimlərinin adları (kosmonimlər), bitki adları (fitonimlər), bədən üzvlərinin adlarını (somatik adlar) izləmək olar. İşlənmə tezliyi və üslubi məqamları ilə seçilənlər heyvan adları və bədən üzvlərinin adlarıdır.

Birinci bənd «Zoonimlər» adlanır. Əsrlər boyu farsdilli ədəbiyyatda zoonimlərdən bədii təsvir vasitəsi kimi geniş istifadə olunmuşdur. Zoonimlər həm poetik funksiyaları ilə, həm də irfani istilahlar kimi maraq doğurur. Divandakı zoonimlər heyvan, quş, sürü-nənlər və həşərat adlarından ibarətdir

Bəzən tərcümədə zoonimlərin əvəz olunması halları müşahidə olunur. Məsələn, divanda işlənən مگس [məgəs] «milçək» zoonimi tərcümədə «arı» ilə əvəz olunub. Poetiklik xətrinə edilən bu seçim məna kəskinliyini bir qədər azaldır.⁶³

Divanda zoonimlər arasında Şərq poeziyasında poetik obraz kimi işlənən بليل «bülbül» işlənmə tezliyi ilə seçilir. Farsdilli mənbələrdə qeyd olunur ki, hələ Aristotelin vaxtından indiyədək bülbülün nəğmələri təhlil olunur, hecaları öyrənilir.⁶⁴ Füzuli farsca divanında bu zoonimə və onun sinonimlərinə dəfələrlə müraciət edilib: بليل [bolbol], هزار دستان [hezar], عنديليب [hezardəstan].⁶⁵

«Somatik adlar» adlanan ikinci bənddə divanda insanın bədən üzvlərinin adlarının öz funksional, semantik, poetik zənginliyi ilə seçilən söz təbəqələrindən olması qeyd olunur. Canlıların bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər dilin ən qədim leksik qatlarındandır. Şeir leksikasının əsas elementlərindən birinə çevrilən somatik adlar farsdilli poeziyada öz kommunikativ funksiyasından bədii funksiyaya keçərək, yeni estetik dəyər kəsb etməyə başlayır və poetik obrazların güclənməsinə xidmət edir. Farsca divanda hadisələrin mahiyyətinin açılmasında metaforik xarakter daşıyan, irfani istilah və təbirlərə nüfuz edən somatik adlar şairin fərdi üslubu üçün səciyyəvidir. Divanda elə poetik mətnlər var ki, bütün misralarda somatik adlar işlənilir.⁶⁶

⁶³ FD, s.358.

⁶⁴ خرمشاهی بهاء الدين، حافظ نامه، دو بخش، تهران: انتشارات علمي و فرهنگي، ۱۳۷۸، ص ۱۴۹

⁶⁵ FD, s. 313, 403, 577.

⁶⁶ Yenə orada, s.54, 656, 669.

جشمی بگشا حال دل زارم بین خون ریختی دیده خونبارم بین
 با خنجر غمزه سینه ام را بشکاف داغ غم خود بر دل افگارم بین.
 (Gözünü açıb ağlar ürəyimə bax,
 Gözümdən axan qanlı yaşlara bax!
 Qəmzə qılınçı ilə bağrimi yar,
 Yaralı könlümdəki qəlbimə çəkdiyin qəm dağlarına bax!)

Üçüncü yarımfəsil «*Sifət*» adlanır. Divanda istifadə olunan sifətlər arasında əsas bədii-üslubi prinsiplər daşıyıcısı kimi rəng adlarının çıxış etməsi müşahidə olunur. Rənglərə müraciət edən Füzuli də həmin sözlərin linqvistik-poetik funksiyalarından istifadə edir. Rəng adlarını bildirən sifətlər güclü qrammatik və semantik əlaqələrdə çıxış edir. Bu sifətlərin semantik çoxmənalılığı, məcazılığı, rəmzi xarakter daşımıası poetik mətnin ekspressivliyini artırır.

Həzrət İnayət Xanın fikrincə, insanlar həmişə rənglər arxasında gizlənən sırrı axtarmışlar. «Rənglərin dili varmı?» suali onları daim düşündürüb.⁶⁷ Müəllif fikrini davam etdirərək, deyir: «Səs və rəng arasında qarşılıqlı əlaqə var. Həqiqətdə onlar - bir vahiddir; onlar həyatın iki aspektidir. Həyat və işiq - bir vahiddir; həyat işiqdir və işiq həyatdır, eləcə də rəng - səsdir, səs isə rəng. Səs rəng olarkən, görünməsi artır və eşidilməsi azalır, rəng səs olarsa, görünməsinə nisbətən eşidilməsi artır».⁶⁸ Divanda şairin rəng bildirən sifətlərə müraciətində, rənglərin sözə çevrilməsində sanki bu proses özünü göstərir. Divanı bu baxımdan tədqiq etdikdə, yuxarıdakı suala «var!» cavabını verib təsdiqləmək istəyirsən ki, bəli, şair rənglərin dilini bilir!

Füzuli divanda bir sıra mücərrəd anlayışları da rəngli görür. Məsələn, «sözün rəngi», «رنگ سخن» رنگ عدم, «yoxluğun rəngi», «زیل مون رنگی» zülmün rəngi, «işin rəngi», «رنگ کار» رنگ کار. İkinci komponenti mücərrəd anlayış ifadə edərsə, misallardan göründüyü kimi, ifadələrdə konkret bir rəngi təsəvvür etmək mümkün olmur. «Rəng» tərkibli ifadələrin ikinci komponenti konkret anlayış ifadə edən söz olarsa, artıq müəyyən rəng assosiasiyası yaratmış olur: رنگ ارغوان رنگ ارغوان رنگ شفق, رنگ خون رنگ شفق, رنگ شفق rəngi.

⁶⁷ Хазрат Инайят Хан. Мистицизм звука. М.: Сфера, 1997, с.105.

⁶⁸ FD, s.159.

Füzuli rəngləri bütün çalarları ilə görür, gördüyü əlvanlığı sözlərinin «rəngi» ilə oxucusuna çatdırır.

می شود حال دلم فهم ز رنگ سخنم⁶⁹

(Könlümün hali sözümün rəngindən anlaşılır).

Dördüncü yarımfəsil «Saylar» adlanır. Sakral rəqəmlər və istilahları əhatə edən saylar divanda rəmzlər sistemi yaradaraq, bədii obrazlara çevrilir. Divanda işlənən sayların üslubi, qrammatik, semantik imkanlarına nəzər saldıqda, görürük ki, hər bir sayın fəlsəfi, mistik, dini anamlar nəticəsində meydana gələn özünəməxsus məna tutumu, çaları vardır.

Divanda işlənmə tezliyi ilə seçilən və geniş üslubi, qrammatik, semantik imkanlara malik olan «bir» sayıdır:

یک دل و یک زبان و یک رو باش !⁷⁰

(Bir ürkəli (sədaqətli), bir dilli, bir üzü ol!).

Beşinci yarımfəsil «Köməkçi nitq hissələri» adlanır. Divanda işlənən qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər daşıdıqları bədii-poetik funksiyaları ilə diqqəti cəlb edirlər.

Bəhs olunan funksional sözlərin divandakı üslubi məqamları həmin nitq hissələrinin poetik mətnədəki mövqeyi, təkrarlanması, həmcins vahidləri müşayiət etmələri ilə xarakterizə oluna bilər. Köməkçi nitq hissələrinin təkrarlanması həmcinsliklə əlaqədar olur. Məsələn, «nə» bağlayıcısı həmcins vahidlərlə işlənərək, tənhalığı vurğulayan köməkçi elementə çevrilir:

نه مونسى نه انيسى نه مشقى نه كسى كه پيش او نفسى درد دل رسد مارا⁷¹

(Nə bir munis, nə bir həmdəm, nə bir şəfqətli, nə bir kəs (var) / Ki, dərdli ürəyimizin ahi ona çatsın).

Linqvistik vahidlərin həmcins işlənməsi fars dilçiliyində بی اوری [peyavəri] adlanır. Bu dil hadisəsi özündə müxtəlif poetik fi-qurları cəmləşdirə bilir. Məsələn, bədiyyatda «ətf» mütənasib sözlərin ardıcıl işlənməsi üzərində qurulan poetik figurdur. Bu poetik figurda həmcins sintaktik vahidlər arasında şəriklik, inkarlıq, bölüş-dürmə bildirən bağlayıcılar iştirak edir: həm...həm, nə...nə, ya...ya

⁶⁹ FD, s. 271.

⁷⁰ Yenə orada, s. 414.

⁷¹ Yenə orada, s.85.

və sairə. Aşağıdakı beytdəki «həm», «gah» bölüşdürmə bağlayıcıları da belə təkrarlanır:

72 هم سرور دیده می با بند از او هم کام دل گه شکوفه می نماید گاه می بخشد ثمر
(Həm göz ondan həzz alır, həm ürək kam alır,
Gah qonçəsini göstərir, gah meyvə bəxş edir).

«Siyaqət əl-ədad» sadalama bildirən poetik fiqur da həmcinsliyi eks etdirir. Belə ki, «siyaqət» sözünün lügəvi mənası «sürmək» deməkdir. Sadalanan vahidlər bir hökm altında «sürülür», birləşir. Məhz «və» bağlayıcısı bu fiqurda önəmlı yer tutur.

نَقَاشَ اَرْزَلَ كَهْ صُورَتْ يَارْ كَشِيدْ نَقْشَ خَطْ وَ خَالْ وَ زَلْ وَ رَخْسَارْ كَشِيدْ
(Əzəli rəssam yarın surətini çəkdikdə,
Xəttini və xalını və zülfünү yə rüxsarını nəqş etdi).

Dördüncü fəsil «Sintaktik-üslubi xüsusiyyətlər» adlanır.

Üç yarımfəsildən ibarətdir. Onlarda divanda üslubi cəhətdən maraqlı və səciyyəvi olan sintaktik hadisələr araşdırılır. Bu, ilk növbədə, nominativ xarakterli söz birləşmələri, tabelilik əlaqəsi əsasında yaranan izafət birləşmələri və tabesizlik əlaqəli «və» bağlayıcılı söz birləşmələri, şairənəliyi ilə seçilən ritorik sual cümlələridir.

Birinci yarımfəsil «Söz birləşmələri» adlanır. Divan «və» bağlayıcılı söz birləşmələri ilə zəngindir. Bunların çoxu dilin ümumi inkişaf qanuna uyğunluqlarının nəticəsi kimi formalasaraq, lügət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edən dubletlərdir. Füzulinin farsca divanı üçün səciyyəvi olan, bədii vasitələr kimi işlənən, şairin fərdi üslubuna xas olan «və» bağlayıcılı qoşa sözləri aşağıdakı qruplara ayırmak olar: 1) sinonim sözlərin yanaşı işlənməsi ilə yaranan qoşa sözlər; 2) komplementarlıq daşıyaraq, bir-birini tamamlayan, biri digərinin əlavəsi olan sözlərin qoşalığı; 3) qafiyələnən dubletlər; 4) alliterasiyalı qoşalıqlar.

Divanda bəzən dubletlərin istilahlaşması müşahidə olunur. Xüsusən divanın müqəddiməsində söz və söz sənətkarlığından, məna və forma vəhdətindən bəhs edən şair «مَعْنَى وَ صُورَتْ»، «مَعْنَى وَ صَرْفَ»، «مَعْنَى وَ مَعْنَى» və digər bu kimi istilahlaşmış «və» bağlayıcılı dubletlərdən istifadə edir.

⁷² FD, s.622.

Füzuli bədii vasitə kimi bu dubletlərə müraciət edərək, müxtəlif poetik figuralar yaradır. Dubletin komponentlərindəki hərflərin sırasını dəyişməklə, «məqlubi-küll» figurundan istifadə edir. Məsələn, علم و عمل elm və eməl: ELM - EML. Və ya dubletin komponentlərində birinci hərfi dəyişməklə, «təcnisi-qəlb» poetik figuruna müraciət etmiş olur: عاجل و اجل [acel o- acəl] «tələsmə və əcəl».

İkinci yarımfəsil «*Izafət tərkibli məcazi-obrazlı ifadələr*» adlanır. Divan yüksək estetik təsir gücünə malik olan, şair təxəyyülünün nəhayətsiz imkanlarından xəbər verən məcazi-obraz ifadələrlə zəngindir. Məcazi-obrazlı ifadələrin komponentləri geniş semantik imkanlara və emosional təsir gücünə malik olan sözlərdən ibarətdir. Komponentlər bir-biri ilə leksik-grammatik əlaqəyə girərək, şairənə ifadələr silsiləsi yaradır. Bu silsilədə izafət tərkibləri xüsusi yer tutur: *vəfa ətri*, *qəm istedadı*, *eşq əfsanəsi*, *möhnət atəşkədəsi*, *ümid gülü*, *cəfa xiridarı*, *namus pardəsi*, *yuxu ordusu*, *qəm xəncəri*, *varlıq hicabı* və sairə. Divanda məcazi-obrazlı ifadələri aşağıdakı bölgündədir:

1) İstiarə xarakterli izafət tərkibləri [ezafe-ye esteari]
استعاری

گریه های ابر [geryeha-ye əbr] buludun göz yaşları (yağış)

2) Təşbeh xarakterli izafət tərkibləri [ezafe-ye təsbih]
تشبیه

بَتْ مَهْبِكَر [bot-e məhpəykər] Ay əndamlı gözəl.⁷³

Divanda işlənən məcazi-obrazlı ifadələr Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış, məzmun dərinliyinə xidmət edən «təlmih» (işarə) adlanan poetik figura nüfuz edir. Məsələn, «پنه های زخم» «yaranın pambıqları» tərkibi şairin türkçə divanındaki «Pənbeyi-dağı-cünün içrə nihadır bədənim / Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim» məşhur beytindəki «pənbeyi-dağı-cünün» ifadəsinin semantik əvəz-ləyicisidir. Təlmihdəki işarə orta əsrlərdə cünunuqluqdan (divanəlik-dən) xilas üçün bədənə dağ vurub yaraya pambıq qoyulmasına: منه روز اجل بار کفن ای همنشین بر من کفن از پنهایی زخم بس بر جسم عربانم⁷⁴

⁷³ FD, s.276, 473.

⁷⁴ Yenə orada, s. 472.

(Əcəl günü, ey dost, mənə kəfən yükü qoyma! / Çılpaq cismimdəki yaraların pambıqlarından olan kəfən bəs edər).

İzafət tərkibinin tərəflərində alliterasiyanın olması da maraqlı üslubi məqamlardandır. Bununla məcazi-obrazlı ifadələr silsiləsində xüsusi fonopoetik effekt əldə edilir: T→T [تیغ-تغافل təğafol] qəflət xəncəri, L→L [لب لعل ləb-e ləl] ləl dodaq, D→D دل [dud-e del] ürəyin tüstüsü, R→R روح روان [ruh-e rəvan] ruhi-rəvan, S→S سرو سیمینبر [sərv-e siminbər] gümüş əndamlı sərv. Və ya daha maraqlı fonopoetik effekt birinci komponentin sonuncu hərfinin ikinci komponentin başlangıç hərfi olmasıdır: G→G [bərg-e giyah] ot yarpağı, L→L [ləl-e ləb] dodağın ləli.

⁷⁵ زین باغ میل برگ گیاهی نکرده ام

(Bu bağdan bir ot yarpağına (belə) meyl etməmişəm).

Üçüncü yarımfəsil «Ritorik sual cümləsi» (RSC) adlanır. Divanın dibaçəsində şairin dediyi «üstüörtülü gözəl məzmunlar»⁷⁶ eyhamlı edən RSC divanın həm nəşr, həm də nəzm hissəsində üslubi vasitə kimi diqqəti cəlb edir.

I. Semantik cəhətdən RSC müxtəlif mövzuları əhatə edir: Allaha, təbiətə, gözələ, gözəlliyyə məhəbbət; elmə, sənətə hörmət və s.

ر غبت شیوه ناخوب ز خوبان چه مناسب؟⁷⁷

(Gözəllərin gözəl olmayan rəftara rəğbət
göstərməsi münasibdirmi?)

II. Divanda işlənən RSC funksional cəhətdən də müxtəlifdir: şikayət, məsləhət, istək, xahiş, tənə, heyrət, təəccüb, inkar. On çox işlənən məqamlardan biri şikayətdir:

کار فلک همیشه بما نیست جز جفا آه این چه کار ها ست چهامی کند فلک؟
Fələk həmişə bizi cəfadan başqa bir şey etmir.
Ah! Bu nə işlədir? Fələk nələr edir?

III. RSC divanda struktur cəhətdən maraqlı konstruksiyalarda çıxış edir. Məsələn, sual-cavab üzərində qurulan RSC. Sual-cavab üzərində qurulan «münazirə» poetik fiquru farsdilli poeziyada geniş

⁷⁵ FD, s. 478, 388.

⁷⁶ Yenə orada, s.579.

⁷⁷ Yenə orada, s. 446.

yayılmışdır. Daxili hisslerin ifadəsi üçün gözəl bədii vasitələrdən sayılan digər bir fiqur, yəni sual – «istifham» da burada iştirak edərək, məntiqli və lakonik cavab tələb edir:

⁷⁸ گفتم افتاده خود را بچه سان می خواهی؟ گفت رسوا شده روی زمین می باید

(Dedim: aşiqinin necə olmasını istəyirsən?

Dedi: Yer üzündə rüsvay olmalıdır).

Xitablı RSC maraqlı konstruksiyalarda iştirak edir. Divanda «Füzuli kimdir?» sualına şair belə cavab verir:

می پرسی فضولی کیست در راه وفا آخر؟

⁷⁹ پریشان گشتئه سودابی رسوای بازاری

(Vəfa yolunda «Füzuli kimdir?» niyə soruştursan?

Pərişan sevdaçı, bazarda rüsvay olmuş bir aşiqdır).

Beşinci fəsil «Linqvo-psixoloji məqamlar» adlanır. Fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. Burada əsas üç aparıcı məqam araşdırılıb. Bu, şairin divan boyu sezilən «sükut»unun səsidir. Əsərin dibaçəsində sözlə bağlı heyrətamız bədii məntiqlə müşayiət olunan fikir zənciri də məhz sükutla tamamlanır: məna → söz → idrak → dil → nitq → məzmun → tənzim → gözəllik → heyrət → zövq → sükut.

İkinci bir məqam divanda Füzulinin şairanə təvazökarlığı ilə qürurunun vəhdətidir. Belə bir vəhdət divanda Füzuli əhvalının, psixoloji durumunun xüsusiyyətlərindəndir. Üçüncü məqam isə şairin «mən kiməm?» sualına cavab ola bilən, təxəllüsü ilə yanaşı işlətdiyi avtoqraf epitetlərdir.

V.Vinoqradov yazır: «Ədəbiyyat tarixində nəzm və nəşr əsərlərinin dilinin öyrənilməsi ilk növbədə yazarın təfəkkürünün köklü xüsusiyyətlərinin, eləcə də onun dünyagörüşünün aydınlaşdırılması olmalıdır».⁸⁰ Bu baxımdan yuxarıda qeyd etdiyimiz hər üç məqam maraq doğurur.

Birinci yarımfəsil «“Sükut”un” üslubi və semantik çalarları» adlanır. Füzuli «sükut», «susmaq» məfhumlarını ifadə edən زبان بى

⁷⁸ FD, s.400.

⁷⁹ Yenə orada, s.567.

⁸⁰ Исследования по языку советских писателей / Под ред. С.Г. Бархударова и В.И.Левина, М.: Изд.АН. 1959, с.30.

«dilsizlik dili» ifadəsinə dəfələrlə müraciət etmişdir. Bu anlamı şair digər söz və ifadələrlə də vermişdir. Məsələn, «susmaq», «sükut» anlamını verən خاموش [xamuş], خموش [xəmuş] və ya خامش [xamoş].

فلم آمد بزبان گفت که خامش، خامش! کی بود آلت لذات چو اسباب الم؟⁸¹

(Qələm dilə gəldi, dedi ki: sus, sus!)

Heç şadlıq aləti kədər aləti kimi olarmı?).

Divan boyu sükutun sözə, sözün sükuta keçidini izləmək olur. Şair شا گفتن [səna qoftən] mədh demək ≠ لال شدن [lal şodən] lal olmaq üzərində qurduğu təzadla da bəhs olunan sükut → söz keçidini davam etdirir:

لطف داری بر محبان علی وه چونکم گر نمی گویم ثایت می شوم البتہ لال⁸²

(Əlinin dostlarına göstərdiyin lütfə əhsən deməsəm,

Səni mədh etməsəm, əlbəttə, lal olaram).

Divanın müqəddiməsində oxuyuruq: «...Surət aləminin aşiq-ləri onun ibarəsinin gözəlliyini mütaliə edərək, heyrət dəninizinə qərq olmuşlar və məna xəlvətgahının zövq sahibləri onun məzmununun dəqiqliyini gördükdə, sükuta dalmışlar».⁸³ «Sükuta dalmışlar» ifadəsi orijinalda ر خاموشی بر لب نهادند «sükut möhrünü dodaqlarına vurmuşlar» idiomatik tərkiblə verilir. Məhr خاموشی «susmağın möhrü», «sükut möhrü» farsdilli ədəbiyyatda məşhur ifadələrdəndir. Eləcə də şair nəzərdən keçirilən ifadələrlə təzad təşkil edən tərkiblərə də müraciət etmişdir: «dinmək», «danışmaq» mənasında işlənən مهر از لب بر داشتن [mohr eż lab bərdaştən] «dodaqdan möhrü götürmək», مهر خاموشی از لب بر گرفتن, [mohr-e xamuş eż lab bər gereftən] «sükut möhrünü dodaqdan götürmək». «Sükut» məfhumu daşıyan söz və ifadələr sırasını Füzulinin divanda işlətdiyi از سخن [əz soxən mandən] «sözdən qalmaq», قدرت گفتار نداشت [əz soxən mandən] «sözdən qalmaq», «sükut möhrünü dodaqdan götürmək». «Sükut» məfhumu daşıyan söz və ifadələr sırasını Füzulinin divanda işlətdiyi از سخن [əz soxən mandən] «sözdən qalmaq», قدرت گفتار نداشت [əz soxən mandən] «danışmaq qüdrətinə malik olmamaq», لال ماندن [lal mandən] «lal olmaq» feili ilə tamamlamaq olar.⁸⁴

⁸¹ FD, s.221.

⁸² Yena orada, s.207.

⁸³ Füzuli M. Əsərləri. III cild, s.16.

⁸⁴ FD, s.711.

İkinci yarımfəsil «*Poetik təvazökarlıq və qürur vəhdəti*» adlanır. Divanının psixoloji cəhətdən aparıcı xüsusiyyətlərindən biri şairin əsər boyu sezilən poetik təvazökarlığıdır. Xosrov Fərşidvərd yazır ki, şair və yazıçının psixoloji əhvalı aşağıdakı durumda ola bilər: aşiq-məşuq, nikbin-bədbin, zalım-məzlam, cavan-qoca, sağlam-xəstə, şad-qəmgin, xəsis-səxavətli, zəif-güclü, mömin-təqvasız, cürətli-qorxaq.⁸⁵ Zənnimizcə, bu təzadlar zəncirini «təvazökar-xudpəsənd» əksliyi ilə tamamlamaq olar.

Təvazökarlıqdan uzaq olan lovğalığı cahillik sayan şair bu mövqeyindən nə vaxt sapınır? Yalnız və yalnız aşiqlik məqamında, yalnız bu məqamda təvazökarlığından uzaqlaşır və şair «Məndə Məcnundan füzun aşiqlik istedadı var» fikrini farsca divanında da davam etdirir:

براه عشق فضولی اگر چه آمده مجنون نبوده بیشتر از من نرفته بیشتر از من⁸⁶
(Füzuli, eşq yoluna Məcnun gəlmışsə də,
Məndən artıq olmayıb, məndən irəli getməyib).

Füzulinin poetik təvazökarlığı divan boyu arifanə bir qürurla müşayiət olunur:

خواندند فضولی را گه عاشق و گه عارف مشهور جهانست او هر جا لقبی دارد⁸⁷
(Füzulini gah aşiq, gah arif adlandırırlar,
Dünyaca məşhurdur, hər yerdə bir ləqəbi var).

Üçüncü yarımfəsil «*Füzuli təxəllüsünün avtoqraf epitetləri*» adlanır. Füzulinin farsca və türkcə divanlarının həm nəsr, həm nəzm hissəsində şairin təxəllüsünü müxtəlif avtoqraf epitetlər müşayiət edir. Bu epitetlər müəyyən poetik-psixoloji məqsədə xidmət edərək, adı təyinlərdən fərqlənən bir sistem yaratmışlar.

Bir çox şairlər öz təxəllüslerinə müəyyən epitetlər artıraraq, poetik dildə tarixən sabitləşmiş ifadələr işlətmışlər. Həmin ifadələrin təyinedici komponenti söz birləşməsində qismən öz mənasını dəyişir, yeni leksik-semantik məna kəsb etməyə başlayır. Şairin psixoloji, poetik durumundan asılı olaraq, bəzən irfani istilah və deyimlərə də çevrilə bilir. Məsələn, Hafız özünü nikbinliklə

⁸⁵ فرشیدورد خسرو، در باره ادبیات و نقد ادبی، ص. ٦

⁸⁶ FD, s.542.

⁸⁷ Yenə orada, s. 396.

«Hafez-e xoşquy» (xoşdanışan Hafız), «Hafez-e şirinsoxən» (şirinsöz Hafız) adlandıraraq öz üslubuna işaret edir. «Hafez-e pəşminepuş», «Hafez-e dərgahneşin» ifadələri isə artıq irfani məqamlardan xəbər verir.

Füzuli də öz təxəllüsü ilə yanaşı, zövqlə seçilmiş epitetlər işlətmişdir. Hər iki divanında epitetlərin iştirak etdiyi sintaqmlar semantik-qrammatik faktorlarla sıx əlaqədardır. Epitetli ifadələr, əsasən, cütterkibli söz birləşməsində özünü göstərir. Şair attributiv münasibətlər əsasında yaranan sintaqmlardan əlavə, təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrdən də istifadə etmişdir.

1. **فضولی بیدل** [Fozuli-ye bidel] sözünün hərfi mənası «ürəksiz»dir və poetik-irfani anlamda belə izah olunur: «bidel - aşiqliyə işaretdir, yəni ürəyi oğurlanmış, ürəyini əldən vermiş və ürəksiz qalmış kəsdir». ⁸⁸

2. **فضولی زار** [Fozuli-ye zar] tərkibi də hər iki divanda müştərək işlənir. Hər iki divanda həmin tərkib yalnız qəsidələrdə işlənib. Farsca divanda iki variantda rast gəlinir: **فضولی زار** [Fozuli-ye zar], **فضولی زارم** [Fozuli-ye zarəm], yəni xəbər şəkilçisi ilə birgə.

3. **فضولی بیچاره** [Fozuli-ye biçare] biçarə Füzuli. Farsca divanda yanaşma əlaqəsi ilə də işlənib: [bicare Fozuli]. ⁸⁹

4. **فضولی حزین** [Fozuli-ye həzin]. «Həzin» sözünün lügəvi mənasında «qəmli», «hüznlü» çaları da vardır.

5. **فضولی در مانده** [Fozuli-ye dərmandə] yaziq (aciz) Füzuli.

6. **فضولی ناکام** [Fozuli-ye nakam] nakam Füzuli.

Şairin seçdiyi epitetlərə nəzər saldıqda, məlum olur ki, bunlara adı bədii təyin kimi baxmaq olmaz. Hər epitetin arxasında mübhəm bir məna gizlənir. Bu bədii təyinlər müəllifin özünə münasibətini bildirir, daxili aləmini açmağa xidmət edir. Onların arxasında fəlsəfi anlamlar, irfani istilahlar dayanır. Bədii nitqdə mühüm vasitə olan epitetlər şair tərəfindən böyük sənətkarlıq və zövqlə verilir, onun daxili aləminin ən incə məqamlarına toxunur.

On gözəl epiteti isə zaman özü ona verdi: Mövlana Füzuli!..

⁸⁸ محمدزاده صدیق حسین، شرح غزلهای صائب تبریزی، تهران: ، ۱۳۷۰، ۲۶۳ ص ۲۳۹

⁸⁹ FD, s. 673.

Dissertasiyanın nəticəsində aparılan tədqiqat yekunlaşdırılır. Linqvistik üslubiyat baxımından divanda Füzulinin bədii dilinin semantik-üslubi xüsusiyyətlərinin, obrazlar sisteminin, şairin fars dilinin leksik-qrammatik imkanlarından necə istifadə etməsinin araşdırılması aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan yaradır:

Divanda dil, üslub və psixoloji baxımdan diqqəti cəlb edən əsas aparıcı üç məqam vardır: nəfis dil sadəliyi, bənzərsiz təkrarlar silsiləsi, poetik təvazökarlıqla qürur vəhdəti. Bir də şairin sözlə bağlı heyrətamız, bədii məntiqlə müşayiət olunan fikir zənciri. Bu zəncirdəki kecidi belə bir formula ilə ifadə etmək olar: məna → söz → idrak → dil → nitq → məzmun → tənzim → gözəllik → heyrət → zövq → sükut.

Divanın linqvo-poetik təhlili nəticəsində aşağıdakı qənaətlərə gəlmək olar:

1. Linqvistik analiz göstərir ki, divanın dilində İrandan kənar da və ölkə daxilində olan fars dili vəhdətə gəlir. Füzuli farscası hər iki mövqeyin xüsusiyyətlərini eks etdirir, onların arasında kommunikativ funksiya daşıyaraq, estetik məqamlarını qoruyur.

2. Divanın özəlliyi kimi ilk növbədə əsərin dilindəki nəfis və ali sadəliyi qeyd etmək lazındır. Əbəs deyil ki, belə sadəliyə əsaslanan «səhli-mümtənə» (əlçatmaz sadəlik) adlı üslub Şərq poetikasında geniş yayılmışdır.

3. Şair bədii-estetik vasitələrdən, dilin estetik xüsusiyyətlərin dən farsdilli poeziya ənənələrinə müxalif olmadan dövrün reallığına uyğun surətdə istifadə etmişdir. Bunu divanın ahənginə təsir edən fono-poetik hadisələrdə, fars dilinin qrafikası ilə əlaqədar bir sıra üslubi məqamlarda, divanın lüğət tərkibinin zənginliyində, dilin morfoloji-sintaktik imkanlarına əsaslanan üslubi xüsusiyyətlərində izləmək olur. Əsərdə fars dilinin leksik-semantik və qrammatik sisteminin qanuna uyğunluqları dəqiqliklə gözlənilir, obrazlı təfəkkür, ifadə nəfisliyi nümayiş etdirilir.

4. Şairin fərdi üslubunun əsasında təkrarlar sistemi durur. Divanda fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik təkrara əsaslanan bütün bədii ifadə vasitələrinə müraciət olunmuşdur. Bu səbəbdən də hər bir təkrar yeni təravətlə səslənir. Səs, söz, ifadə, cümlə təkrarı əsərə xüsusi ahəng verir.

Divandakı təkrarlar sisteminin aparıcı xətti yanaşı və aralı işlənən konstruksiyalar, onların incə poetik fiqurlara çevrilməsidir. Yanaşı işlənən təkrarın funksiyası diqqəti əsas mənaya yönəltmək, onu vurgulamaqdır. Belə təkrarda intonasiya daha güclü olur. Yanaşı təkrarda bir növ mexanikilik vardır. İlk baxışda sadə görünən bu fənd əslində ustalık, incə zövq tələb edir.

Aralı işlənən təkrarlar isə diapazon genişliyi ilə diqqəti cəlb edir, mətni konstruksiyalarda özünü göstərir. Təkid, vurğu, ritm yaradaraq, divanın ahənginə xüsusi təsir göstərir. Aralı işlənən təkrar leksik-morfoloji və sintaktik təkrarı əhatə edir. Divanda aralı işlənən təkrar «rəddül-əcüz min əs-sədr» adlanan poetik fiqurun müxtəlif növlərində, təkrir, təcnis, iltizam kimi poetik hadisələrdə təzahür edir. Təkrar davanda ilk növbədə konstruktiv elementdir.

5. Əsərin dili yalnız linqvistik üslubiyat baxımından deyil, həm də ədəbi-estetik, tarixi, psixoloji baxımından da maraqlıdır.

Divanın poetik və linqvo-psixoloji özəlliklərini araşdırarkən, əsas üç məqam diqqəti cəlb edir. Bu, şairin divan boyu sezikən «sükut»unun səsidir. Əsərin dibaçəsində sözlə bağlı heyrətamız bədii məntiqlə müşayiət olunan fikir zənciri də məhz sükutla tamamlanır. İkinci bir məqam divanda Füzulinin şairanə təvazökərliyi ilə qürurunun vəhdətidir. Belə bir vəhdət divanda Füzuli əhvalının, psixoloji durumunun xüsusiyyətlərindəndir. Üçüncü məqam isə şairin «mən kiməm?» sualına cavab ola bilən, təxəllüsü ilə yanaşı işlətdiyi avtoqraf epitetlərdir.

6. Füzulinin farsca divanı ilə türkcə divanı arasında vahid dünyaduyumunun xüsusiyyətləri ilə şərtlənən və poetik üslubun çeşidli səviyyələrində özünü göstərən ümumi məqamlar aydın şəkildə izlənir.

Dissertasiyanın məzmunu aşağıdakı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Füzulinin farsca divanı: linqvo-poetik özəlliklər. Bakı: «Nafta-Press» nəşriyyatı, 2008, 22,5ç.v.
2. Sual qılma, Füzuli / AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, «Elmi araşdırmalar» toplusu. Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2000, №1-2, s.141- 146.
3. Füzulinin farsca divanında diqlissiya // AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, «Elmi araşdırmalar» elmi-nəzəri məqalələr toplusu. Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2000, №3-4, s. 137-140.
4. Cavidlik sözdədir, bil həqiqəti (Füzulinin farsca divanını oxuyarkən) / «Azərbaycan» ədəbi-bədii jurnalı. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2001, №11, s. 171-175.
5. Füzulinin farsca divanında yanaşı təkrar / AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. Bakı: «Elm», 2001, №3-4, s.36-42.
6. Füzulinin farsca divanındaki qəzəllərin tərcüməsinə dair / Rrof. Məmməd Mübariz Əlizadənin anadan olmasının 90 illiyi münasibətilə elmi konfransın materialları. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2001, s. 467-475.
7. Füzulinin farsca divanında ikidilliyin funksional təhlili / «Şərqiın aktual problemləri» mövzusunda akademik Z.M.Bünyadovun xatirəsinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2001, s.182-184.
8. Füzulinin farsca divanının dil sadəliyi / Mirzə Kazimbəy - 200, elmi-nəzəri konfransın tezisləri. Bakı: Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşriyyatı, 2002, s. 76-78.
9. Füzulinin farsca divanında türk mənşəli sözlərin funksional təhlili / Tədqiqlər, AMEA-nın müxbir üzvü Ağamusa Axundovun 70 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2002, c. 30-31.
10. Füzulinin farsca divanında sintaktik təkrar / «Şərqşünaslığın aktual problemləri» mövzusunda professor Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 60 illiyinə həsr edilmiş respublika elmi

- konfransının materialları. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2002, s. 116-119.
11. Füzulinin təxəllüsünün avtoqraf epiteləri / AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstитutu, «Elmi araşdırmalar» elmi-nəzəri məqalələr toplusu. Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2003, №1-2, s. 180-184.
12. Poetik təvazökarlıq və qürur vəhdəti (Füzulinin farsca divanını oxuyarkən) // «Azərbaycan» ədəbi-bədii jurnalı. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2003, №6, s. 197-201.
13. Языковые особенности персидского дивана Физули / 300 лет иранистики в Санкт-Петербурге, материалы международной конференции. Санкт-Петербург: Восточный факультет, 2003, с. 8-10.
14. Füzulinin farsca divanında səstəqlidi sözlər / Tədqiqlər, Prof. Vaqif Aslanovun 75 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: «Nurlan», 2003, s. 166-168.
15. Füzulinin farsca şeirlərinin ahəngi / Şərqşünaslıq fakültəsinin 80 illiyinə həsr edilmiş «Şərqşünaslığın aktual problemləri» mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2003, c.165-168.
16. Füzulinin farsca divanı: mühabimələr və mübahisələr / «Şərqiın aktual problemləri» mövzusunda akademik Z.M.Bünyadovun 80 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2003, s.248-250.
17. Füzulinin farsca divanında zoonimlər / AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstитutu, «Elmi araşdırmalar» toplusu. Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2004, s.140-147.
18. Farsdilli şeir leksikası və Füzulinin farsca divanı / AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstитетu, «Elmi araşdırma-lar» toplusu. Bakı: «Nurlan», 2004, s.157-160.
19. Füzulinin farsca divanında «sağər» istilahı / Filologiya məsələ-ləri. Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, AMEA, 2004, №1, s. 139-145.
20. Füzulinin farsca divanının dil xüsusiyyətləri / AMEA Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, «Risalə» araş-dırmalar toplusu. Bakı: «Nurlan» , 2004, №1, s.65-72.

21. Füzulinin farsca divanında türk mənşəli sözlər və onların sinonimləri / «Türk dünyası, Azərbaycan və Türkiyə» mövzusunda Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktik simpoziumun materialları. Bakı: «Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2004, s.200-201.
22. [كلمات متضاد در دیوان فارسی فضولی](http://www.iranologinfo.net).
دومین همایش ملی ایران شناسی. تهران: بنیاد ایران شناسی // ۱۳۸۳
23. Şiirde Tüvazu ve Gurur Örnegi / Türk Edebiyatı dergisi. Ankara: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2005, s.36-39.
24. Firdovsi və Füzuli nəzmində «nur və zülmət» əksliyi / AMEA Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, «Risalə» araşdırmlar toplusu. Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2005, №2, s.52-62.
25. «Bədən mülkü» (Füzulinin farsca divanında somatik adlar) / AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Sərqişünaslıq İnstitutu, «Şərq filologiyası məsələləri», I buraxılış. Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2005, s.387-415.
26. Füzulinin farsca irsi təzkirə və araşdırmlarda / «Tarix və onun problemləri» nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2005, №4, s.241-247.
27. Füzulinin farsca divanında qoşa sözlərin semantikası / AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2005, №4, s. 76-87.
- اصطلاح ساغرومترادف آن در دیوان فارسی فضولی/ تجلی عرفان در سخن و سخنوران آذربایجان. ارومیه : انتشارات دانشگاه ارومیه ۱۳۸۵، ص. ۳۶۴-۳۲۹ .
28. Nesimi ve Fuzuli Sepkinde Ortak Makamlar / Evrene Sığmayan Ozan Nesimi. Ankara: Başak Matbaacılık ve Tanıtım Hiz., 2006, s.115-121.
30. «Ümid» motivinin leksik-semantik silsiləsi / AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2006, №1, s. 164 -179.
31. О персидском диване Физули / «Литературный Азербайджан» литературно-художественный журнал. Баку: издательство «Юрд», 2006, с. 115-120.

32. Nəsimi və Fizulinin farsca divanlarında ortaq məqamlar / «Azərbaycan» ədəbi-bədii jurnalı. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2006, №3, s. 177-183.
33. Füzulinin farsca divanının özəllikləri / AMEA akad. Z.M.Bün-yadov adına Şərqsünaslıq İnstитutu, «Elmi araşdırılmalar» toplusu. Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2006, s.289-295.
34. Füzulinin farsca divanında «sevgi» sözünün sinonim sırası / AMEA Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, «Risalə» araşdırılmalar toplusu. Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2006, №3 s.52-62.
35. Füzulinin farsca divanında omonimlərin üslubi xüsusiyyətləri / Dilciliyin və dillərin tədrisinin aktual problemləri beynəlxalq konfransının materialları. Bakı: «ADU» nəşriyyatı, 2006, (çapdadır), 10 s.
36. Füzulinin farsca divanının linqvo-poetik xüsusiyyətləri / Dilciliyin aktual problemləri beynəlxalq konfransının materialları. Bakı: «ADU» nəşriyyatı, 2007, s.83-90.
37. Füzulinin farsca divanında məcazi-obraz ifadələr / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstитutu, «Tədqiqlər» toplusu. Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2007, №2, s. 199-310.
38. Mevlana ve Fuzuli şiirinde tezat oluşturan irfani terimlər / 2007 UNESCO Mevlana yılında uluslararası VII. Dil, Yazın, Deyiş bilim sempozyumu. Konya: 2007. s.201-206.
39. Məcazi sözlərin semantik-üslubi imkanları (Füzulinin farsca divanı əsasında) /«Şərq filologiyası məsələləri», IV buraxılış. Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2007, s.354-382.
40. Füzulinin farsca divanında rəng adları bildirən sifətlər / AMEA Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, «Risalə» araşdırılmalar toplusu. Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2007, №4, s.41- 53.
41. Füzulinin farsca divanında favorit sözlər / AMEA akad. Z.M.Bün-yadov adına Şərqsünaslıq İнститutu, «Elmi araşdırılmalar» toplusunun xüsusi buraxılışı (çapdadır).
43. Köməkçi sözlərin üslubi xüsusiyyətləri (Füzulinin farsca divanı əsasında) / «Şərq filologiyası məsələləri», IV buraxılış. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2009, s.303-322.

44. Fuzulinin Şiirlerinde «deniz» kelimesinin kullanılması / Türk Kültüründe Deniz ve Deniz Edebiyatı. Ankara, 2008, s. 267-274
45. «Sükut»un səsi (Füzulinin farsca divanında «sükut»un üslubi və semantik çalarları) / AMEA Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, «Risalə» araşdırma toplusu. Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2008, №5, s.19-36.

Шафаг Алибейли

ПЕРСИДСКИЙ ДИВАН ФИЗУЛИ: лингво-поэтические особенности

РЕЗЮМЕ

Мухаммед Физули - великий поэт Азербайджана XVI века писал на азербайджанском (турецком), арабском и персидском языках. Персидский диван занимает особое место среди произведений, написанных им на персидском языке. Еще в 1563 г. современник поэта Ахди Багдади в летописе «Гюльшен-и шуара» сообщает о том, что персидский диван Физули завоевал большое признание у поэтов многих стран.

Работа посвящена лингво-поэтическому анализу персидского дивана Физули. Для полной оценки творчества поэта немаловажную роль играет исследование языка персидского наследия поэта, в том числе персидского дивана. Это дает возможность глубже оценить поэзию Физули, изучить индивидуальные особенности его стиля. Работа состоит из введения, пяти глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность и новизна темы, степень ее изученности азербайджанскими и зарубежными специалистами. Здесь же изложены цель и задачи исследования, его методологические принципы, научно-теоретическая и практическая ценность работы. Констатируется тот факт, что в книге впервые в отечественном и зарубежном востоковедении персидский диван Физули подвергается монографическому исследованию с точки зрения лингвистической стилистики.

В первой главе - «Звуковой фон персидского дивана Физули» – рассматриваются фонетические, фono-графические, фono-поэтические факторы, система рифм и аруса дивана. При этом автор останавливается и на таких факторах, как повтор, парадигма, диглоссия.

Во второй главе - «Лексика и лексико-стилистические средства дивана» - рассматриваются стилистические особенности лексических категорий, ряд характерных стилистических

фигур свойственных дивану. Подвергается лингво-поэтическому анализу персоязычная стихотворная лексика, слова с переносными значениями, термины, идиомы, синонимы, омонимы, антонимы, заимствованные слова.

В третьей главе - «Морфологические стилистические особенности» - рассматриваются морфологические стилистические особенности дивана. Особое внимание уделено сложным словам, существительным: зоонимам, соматическим названиям, прилагательным, обозначающим цвет, числительным.

В четвертой главе – «Синтаксические стилистические особенности» - рассматриваются» - синтаксические стилистические особенности дивана. Особое внимание уделено словосочетаниям с парными словами и метафорическим словосочетанием изафетной конструкции, риторическим вопросительным предложениям.

В пятой главе - «Поэтические и лингво-психологические особенности дивана» - рассматриваются ведущие психологические моменты, существующие в диване. В этой главе речь преимущественно идет о «безмолвии», чему поэт придает большое значение, о единстве поэтической скромности и гордости поэта и об автографных эпитетах, которыми Физули наградил себя.

В диване поэт создает оригинальную логическую цепь, звеном которой является слово. В этой логико-поэтической цепи прослеживается следующий переход:

Слово → восприятие → речь → содержание → порядок
→ красота → наслаждение → безмолвие...

В заключении подытожены основные результаты и выводы. В частности исследование показало, что язык дивана прост. Он доступен и «простодушным красавицам» и «мудрым мужам». Диван изобилует повторами, которые создают целостную систему и акцентируют поэтическую мысль. По всему дивану прослеживается единство поэтической скромности и гордости поэта.

Shafag Alibeyli

**LINGUISTIC-POETIC ANALYSIS
OF THE PERSIAN DIVAN BY FIZULI**

S U M M A R Y

Muhammed Fizuli the great poet of the XVI century wrote his poems in Azerbaijani (Turkish), Arabic and Persian languages. The Persian divan takes a special place among the works written by him in the Persian language. In 1563 the contemporary of the poet Akhdi Bagdadi in the chronicle "Gulshen-i of shuara" (poets' party) informed that Persian divan by Fizuli had won a great success among poets of many countries. For a complete estimation of creativity of the poet the important role is played with research of language of the Persian legacy of the poet, including the Persian divan. It gives an opportunity to estimate Fizuli's poetry deeply and to study specific features of his style. The work consists of the introduction, five chapters, the conclusion and the list of the used literature.

In the introduction the urgency and novelty of the theme, the degree of its level of scrutiny by the Azerbaijan and foreign experts are proved. Here the purpose and task of the investigation, its methodological principles, scientific-theoretical and practical value of the work are stated. That fact is ascertained that in the book for the first time in native and foreign oriental studies the Persian divan by Fizuli is exposed to the monographic research from the point of view of linguistic stylistics.

In the first chapter "The sound background of Persian divan by Fizuli" phonetic, phone-graphic and phone-poetic factors, the system of rhythms and aruz (a poem rhythm in classic literature) of the divan are studied. Thus the author gives the attention to such factors, as repetition, a paradigm, digloty.

In the second chapter "The vocabulary and lexico-stylistic means of the divan" stylistic features of lexical categories, a number of characteristic stylistic figures peculiar to the divan are considered. The Persianlanguaged poetic lexicon, words with transferred mea-

nings, terms, idioms, synonyms, homonyms, antonyms, loan words are exposed to the lingual-poetic analysis.

In the third chapter "Morphological-stylistic features" morphological stylistic features of the divan are considered. The special attention is given to difficult words, nouns: zoo names, to somatic names, adjectives designating color, numerals.

In the fourth syntactic chapter "Syntactic-stylistic features" syntactic stylistic features of the divan are considered. The special attention is given to word-combinations postpositional attributive group designs, rhetorical questions.

In the fifth chapter "Poetic and lingual-psychological features of the divan" the leading psychological moments existing in the divan are considered. In this chapter the speech mainly goes about "silence" to that the poet attaches great importance about the unity of poetic modesty and pride of the poet and about autographical epithets with which Fizuli had awarded himself. In the divan the poet creates an original logic circuit which its part is the word. In this logical-poetic circuit the following transition is traced:

Word → recognition → speech → contents → order → beauty → pleasure → silence...

In the conclusion the basic results and conclusions are summed up. In particular the research has shown that language of the divan is simple. In the conclusion the basic results and conclusions are summed up. In particular the research has shown that language of the divan is simple. It is accessible as "open-hearted beauties" and "wise mans". The divan is rich in repetitions which create the integral system and accentuates the poetic aim. All over the divan the unity poetic modesty and the pride of poet are observed.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ШАФАГ ЭНВЕР кызы АЛИБЕЙЛИ

**ЛИНГВО-ПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
ПЕРСИДСКОГО ДИВАНА ФИЗУЛИ**

10.02.08 – Иранские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора филологических наук

БАКУ – 2009